

Eşitsiz ve bileşik gelişme: sürekli devrimin anahtarı

Burak Gürel

Kökleri insanlık tarihinin erken dönemlerine uzanan eşitsiz gelişme, kapitalist sömürgeciliğin ve modern sanayinin kuruluşunun ertesinde giderek ağırlaşan bir sorun haline gelmiş, tekil ülkelerde ve dünya çapında ekonomik ve politik gelişmelere damgasını vurmuştur. Britanya'nın eşzamanlı olarak dünyanın en büyük sanayi, askeri ve sömürgeci gücü haline geldiği 19. yüzyılın başından itibaren bu durum belirginleşmiştir. Batı Avrupa'nın öteki ülkelerinin burjuvazileri ve devlet eliti Britanya'yı bir an evvel yetişilmesi ve mümkünse geçilmesi gereken, üstün konumdaki bir rakip olarak görmüştür. Aynı dönemde Batı Avrupa tarafından sömürgeleştirilme tehdidi altındaki Çin, Japonya, Osmanlı ve Rusya gibi devletler için durum çok daha ciddiydi. Batı'dan öğrenerek modernleşmek ve devasa ekonomik ve askeri gelişmişlik farkını azaltmak bu devletler için bir ölüm-kalım sorununa dönüşmüştü.

Hâkim sınıflar için bu şekilde önem kazanan eşitsiz gelişme meselesi, 19. yüzyılın ikinci yarısında Marksizm ve uluslararası işçi hareketi için de önemli hale gelmiştir. Marksist teorinin oluşum yıllarında yalnızca Batı Avrupa dışındaki bölgeler değil, Almanya gibi ülkeler dahi (Britanya ve Hollanda'ya nazaran) geç gelişmenin sancılarını yaşıyordu. Bu nedenle, eşitsiz gelişme

meselesi Marx ve Engels ikilisini (yakından izleme imkânına sahip oldukları) Avrupa bağlamında da meşgul etmiştir. Onlar ve öteki Marksist teorisyenler eşitsiz gelişmeyi üç temel sorun etrafında tartıştılar: Kapitalizme daha geç dönemlerde geçen ülkelerde burjuvazi Hollanda, İngiliz ve Fransız devrimleri türünden burjuva devrimlerine öncülük edebilir mi? Proleter devrimi için koşulların olgunlaşmış olduğu ülkeler hangileridir? Ekonomik bakımdan geri ülkelerde yakın ve orta vadede proleter devrimi olasılığı mevcut mudur?

Bu sorulara verilen farklı yanıtlar, aşamalı devrim ve sürekli devrim olarak bilinen iki zıt teorik yaklaşımı oluşturdu. Aşamalı devrim teorisi, **bileşik olmayan eşitsiz gelişme** anlayışına dayanır. Buna göre, tekil ülkelerde sosyalist devrimin geleceğini dünya kapitalist sisteminin çelişkili bütünlüğü değil, harfiyen uyulması zorunlu olan yasalar belirler. Her bir tarihsel gelişme aşamasının arasında uzunca bir dönem boyunca yaşanacak süreçler sonrasında teker teker aşılması zorunlu olan, yüksek duvarlar bulunur. Kapitalizm ile feodalizm, demokrasi ile otokrasi, gelişmişlik ile azgelişmişlik arasındaki keskin sınırlar ancak uzun vadede ve sabırla aşılabılır. Bu bakış açısına göre, ileri ülkelerde kapitalist ekonomi çok gelişmiş, parlamenter demokrasi bütünüyle kökleşmiş, kölelik ve serflik gibi kapitalizm öncesi çağlara ait sınıfsal ilişkiler tamamen ortadan kaldırılmıştır. Geri ülkelerde ise kapitalizm ve parlamenter demokrasi çok az gelişmiştir, kölelik ve serflik türünden ilişkiler güçlüdür.

Aşamalı devrim teorisi, somut tarihsel olguların bu iki kutuplu şablona uymadığı gerçeğini görmezden gelir. 19. yüzyılın en gelişkin kapitalist ekonomilerinden birisi olan ABD'nin güneyinde tarım sektöründe dönemin en ileri teknolojileri ile köleliğin iç içe geçmiş olması, 1789'da radikal bir burjuva devrimiyle imparatorluktan cumhuriyete geçen Fransa'nın ekonomisinin daha fazla kapitalistleşmesine rağmen 1852'de imparatorluğa geri dönmesi, İtalya ve Almanya'da kapitalizmin Fransa'dakine benzer bir aşağıdan/radikal burjuva devrimi olmaksızın, burjuvazi ile eski rejimin hâkim sınıfları arasındaki uzlaşma temelinde hızla gelişmesi ve nihayet 20. yüzyılda sosyalist devrimlerin kapitalizmin nispeten az geliştiği Çin, Rusya, Küba ve Vietnam gibi ülkelerde gerçekleşmesi gibi somut tarihsel olgulara dair şematik olmayan, tatmin edici açıklamalar sunamaz. Aşamalı devrim teorisine göre, yalnızca kapitalizmin ve (burjuva/formel/temsili) demokrasinin iyice geliştiği ülkeler proleter devrimine hazırdır. Geri ülkelerde burjuvazi eski rejimin hâkim sınıfları karşısında ilerici bir güç olmaya uzun süre devam eder ve işçi hareketi tarafından desteklenmelidir. İşçi hareketinin ve solun ufku, kapita-

lizm bütünüyle kök salana kadar burjuva devriminin ötesine geçmemelidir.

Buna karşılık, Lev Trotskiy'in formüle ettiği sürekli devrim teorisi, tarihsel gelişmenin **eşitsiz ve bileşik** karakterde olduğu tespitinden hareket eder. Buna göre, mutlak ileri veya mutlak geri ekonomik ve politik yapılar tarihsel bakımdan istisnaidir. Her bir yapının ileri ve geri unsurların farklı bileşkelelerini içermesi çok daha yaygın bir olgudur. Göreli olarak ileri veya geri yapılar birbirlerine ait bir dizi unsuru devralıp kendilerine uydurabilirler. Köleliğin az gelişmiş ülkelerde dahi yaygın olmadığı 18. ve 19. yüzyıllarda ABD ekonomisindeki ciddi ağırlığı, Rusya'da 19. yüzyılın ikinci yarısına değin modern metal fabrikalarında serf emeğinin yoğun biçimde kullanımı, 20. yüzyılın başında geri Rusya'nın ileri sanayi ülkesi Britanya'dan çok daha büyük ölçekli fabrikalara sahip olması, kapitalizmin pek az geliştiği Haiti'nin Fransa'dan yalnızca on beş yıl sonra cumhuriyet devrimini gerçekleştirmesi, 20. yüzyılın sosyalist devrimlerinin Batı'ya göre ekonomisi çok az gelişmiş ülkelerde zafere ulaşması tarihsel gelişmenin bileşik karakterini ortaya koyar. Bu nedenle, ileri kapitalist ülkelerin dahi bir örnek ekonomik ve politik aşamalardan geçmediği açıkken geri kapitalist ülkelerden bunu beklemek şematik bir yaklaşımdır.

Tarihsel gelişmenin eşitsiz ve bileşik niteliğinden kaynaklanan politik ilişkiler, pek çok geri ülkede burjuvaziye devrimci bir sınıf olmaktan çıkarır. Klasik burjuva devrimi şablonunu, proletarya ile köylülüğün burjuvazinin iktidarı altında kapitalizmin gelişimini uzun süre beklemesini, yani aşamalı devrimi pratik bakımdan imkânsızlaştırır. İşçi-köylü ittifakının kapitalizm öncesi ve kapitalist yapıları tek bir iktidar organı aracılığıyla ve eşzamanlı olarak ortadan kaldırmasını, yani geri ülkelerde **sürekli devrimi** gündeme getirir. Eşitsiz gelişmenin kaçınılmaz sonucu olarak devrim farklı ülkelerde farklı momentlerde gerçekleşir ve farklı tempolarla ilerler. Ancak, kapitalizm bir dünya sistemi olduğu için sosyalizm de bir dünya sistemine dönüşmeksizin tam olarak kurulamaz. Sosyalizmin inşası ulusal düzeyde başlar ama yalnızca dünya çapında tamamlanabilir.

Trotskiy'in söz konusu teorik katkısını tarihsel ve güncel yönleriyle ele alan bu yazı sekiz bölümden oluşuyor. Giriş bölümünü izleyen ikinci bölümde Marksist teorideki aşamalı devrim-sürekli devrim gerilimini inceleyeceğiz. Üçüncü bölümde ekonomik gelişmenin, dördüncü bölümde ise politik gelişmenin eşitsiz niteliğini ele alacağız. Beşinci bölümde bileşik gelişmeyi inceleyeceğiz. Altıncı bölümde son yıllarda konu hakkında yapılan tartışmalardan yola çıkarak eşitsiz ve bileşik gelişme yasaasının tarihsel sınırlarını tartışacağız ve onun yalnızca kapitalizm çağında değil, kapitalizm öncesi

tarihin önemli bölümünde de işlediğini ortaya koyacağız. Yedinci bölümde eşitsiz ve bileşik gelişmenin yarattığı politik çelişkilerden kaynaklanan sürekli devrim dinamiklerini tarihsel ve güncel örnekleriyle inceleyeceğiz. Yazının temel argümanlarını sonuç bölümünde özetleyeceğiz.

Marksizmde aşamalı devrim ve sürekli devrim

Tarihsel gelişmenin eşitsiz ve bileşik karakterinin tespiti ve bu temelde sürekli devrim teorisinin geliştirilmesi Lev Trotskiy'in Marksist teoriye yaptığı en büyük katkıdır. Trotskiy'in *Sonuçlar ve Olasılıklar* başlıklı kitabının 1906'da yayımlanmasına değin (Marx, Engels ve Lenin de dahil) hiçbir Marksist kuramcı tarihsel gelişmenin **bileşik** niteliğini tam olarak saptayamamış ve aşamalı devrim teorisinden kesin olarak kopamamıştır. Marx ve Engels'in farklı dönemlerde kaleme alınan yazılarında aşamalı devrim-sürekli devrim gerilimi belirgindir. 1848'de yayımladıkları *Komünist Partisi Manifestosu*'nun son bölümünde yer alan Almanya'ya ilişkin şu satırlar bu gerilimi yansıtır:

Almanya'da Komünist Partisi burjuvazi devrimci bir tutum takınır takınmaz mutlak monarşiye, feodal toprak mülkiyetine ve küçük burjuvaziye karşı burjuvaziyle birlikte mücadele eder. Ama burjuvazinin, hâkimiyetiyle birlikte getirmek zorunda olduğu toplumsal ve siyasi koşulları Alman işçileri burjuvaziye karşı birer silah olarak çevirebilsinler diye, Almanya'da gerici sınıflar devrildikten sonra burjuvazinin kendisine karşı mücadele derhal başlasın diye burjuvazi ile proletarya arasındaki düşmanca karşıtlık konusunda işçilere olabildiğince açık bir bilinç kazandırmayı bir an bile ihmal etmezler. Komünistler dikkatlerini en başta Almanya'ya yöneltirler; çünkü Almanya burjuvazi devriminin arifesindedir ve çünkü bu altüst oluşu genel olarak Avrupa uygarlığının daha ileri olduğu koşullarda ve 17. yüzyıl İngiltere'si ile 18. yüzyıl Fransa'sındakinden çok daha gelişmiş bir proletaryayla gerçekleştirecektir. Öyle ki Alman burjuva devrimi ancak bir proletarya devriminin dolaysız ön gösterisi olabilir.¹

Görüldüğü gibi, Marx ve Engels *Manifesto*'da burjuvazinin eski rejim karşısında devrimci bir konumda olduğu klasik burjuva devrimi şablonunun geçerli olduğu ve proletaryanın onunla ittifak yapması gerektiği fikrini savunmuştur. Eski rejimin işçi-köylü ittifakı ile yıkılması ve derhal bir işçi devletinin kurulması bu aşamada gündemlerinde değildir. Ayrıca, proletaryanın burjuva iktidarının kurulmasından hemen sonra iktidar mücadelesine girmesi gerektiği fikrini (aşamalı devrim-sürekli devrim gerilimi burada

¹ Karl Marx ve Friedrich Engels, *Komünist Manifesto*, çeviri: Nail Satlıgan, *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar* içinde, İstanbul: Yordam Kitap, 2008, s. 50-51.

belirgindir) Almanya’da kapitalizmin (ve dolayısıyla proletaryanın) epeyce gelişmiş olduğu tespitine dayandırılır. Buradan ekonomik bakımdan Almanya’dan daha geri ülkelerde eski rejimin devrilmesi ile proletarya diktatörlüğü arasında daha uzun bir zaman geçeceğini düşündükleri sonucunu çıkarabiliriz. Kısacası, bütün gerilimlerine rağmen aşamalı devrim anlayışı *Manifesto*’ya damgasını vurmuştur.

Ancak, Marx ve Engels *Manifesto*’nun yayımlanmasının hemen ertesinde patlak veren 1848 devrimlerinin dersleri ışığında sürekli devrim teorisinin ilk nüvelerini taşıyan fikirleri savunmaya başlamıştır. Engels, Nisan 1850’de yazdığı bir yazıda Almanya’da klasik burjuva devrimi beklemenin gerçekçi olmadığına ve proletaryanın iktidarı almasının koşullarının mevcut olduğuna işaret etmiştir:

Haziran 1848’in yenilgisinden beri Avrupa kıtasının uygar bölümü için sorun şudur: ya devrimci proletaryanın iktidarı ya da Şubat’tan önce iktidarda olan sınıfların iktidarı. Bir orta yol artık mümkün değildir. Özellikle Almanya’da burjuvazi yönetmeye muktedir olmadığını kanıtlamıştır; yalnızca onu aristokrasiye ve bürokrasiye teslim ederek iktidarını sürdürebilir...Almanya’da tam bir proletarya iktidarı olmaksızın devrim sonuçlandırılmaz.²

Marx ve Engels, Mart 1850’de kaleme aldıkları “Merkez Komitesi’nin Komünist Birliğe Çağrısı” başlıklı örgütsel dokümanda sürekli devrim teorisinin erken bir formülasyonunu birlikte yapmıştır:

Demokratik küçük burjuvazi, işçiler için, olsa olsa daha iyi bir ücret ve daha güvenli bir yaşam arzular ve bunu da devlet tarafından yapılacak kısmi istihdamla ve yardımseverce önlemlerle gerçekleştirmeyi umar; kısacası bunlar, az çok üstü örtülü sadakalarla işçileri satın alabilmeyi ve durumlarını o an için katlanılabilir hale getirerek işçilerin devrimci güçlerini kırabilmeyi umarlar [...] Demokratik küçük burjuvazinin devrimi olabildiğince çabuk ve olsa olsa yukarıdaki istemlerin gerçekleşmesiyle sonuçlandırmayı arzulamasına karşılık, az çok mülk sahibi tüm sınıflar egemen konumlarından uzaklaştırılıncaya dek, proletarya devlet gücünü ele geçirinceye ve yalnızca bir tek ülkedeki değil, dünyanın tüm önde gelen ülkelerindeki proleterlerin birliğinin, bu ülkelerin proleterleri arasındaki rekabetin ortadan kalkmış olduğu ve hiç değilse belli başlı üretici güçlerin proleterlerin ellerinde toplanmış bulunduğu noktaya ulaşıncaya dek, devrimi sürekli kılmak bizim sorunumuz ve görevimizdir.³

2 Engels, “The Campaign for the German Imperial Constitution”, 1850, aktaran Michael Löwy, *The Politics of Combined and Uneven Development. The Theory of Permanent Revolution*, Londra: Verso, 1981, s. 14.

3 Marx ve Engels, *The Revolutions of 1848*, Harmondsworth: Penguin, 1973, s. 323-324, aktaran Löwy, s. 15.

Yukarıdaki satırlar, Marx ve Engels'in 1848 devrimlerinin hemen ertesinde yüzlerini sürekli devrime döndüklerini gösteriyor. Bununla birlikte, her iki kuramcı da sürekli devrime ilişkin açık ve kesin bir teori geliştirmemiştir. Zaman zaman aşamalı devrim anlayışına yaklaşan fikirler ileri sürmüştür. Örneğin Engels 1848 devrimlerine ilişkin 1895'te yaptığı bir değerlendirmede şöyle yazmıştır:

Tarih gösterdi ki, Kıta Avrupası üzerindeki iktisadi gelişme durumu, o zaman, kapitalist üretimin ortadan kaldırılması için henüz yeterince olgunlaşmamıştır; ve tarih, bunu, 1848'den bu yana bütün Kıtayı kaplamış olan ve Fransa'da, Avusturya'da, Macaristan'da, Polonya'da ve son olarak da Rusya'da büyük sanayinin gerçekten kök salmasına yol açan ve Almanya'yı da birinci sınıf bir sanayi ülkesi durumuna getiren – bütün bunları, demek ki 1848 yılında hâlâ büyük bir genişleme kapasitesi olan kapitalist temel üzerinde yapan- ekonomik devrim ile kanıtladı.⁴

Kapitalist üretimin ekonomik süreçlerin doğal bir sonucu olarak değil, bir politik devrimin sonucunda, proletarya diktatörlüğü tarafından ortadan kaldırılacağı açık olduğuna göre, 1848'de ve hemen sonrasında bunun mümkün olmadığını iddia etmek proleter devrimin mümkün olmadığını ileri sürmek biçiminde yorumlanmaya açıktır. Marx'ın 1870'te yazdığı “sermayenin merkezi olan ve bu sayede dünya piyasasına hâkim olan İngiltere, an itibarıyla işçi devrimi için en önemli ülkedir ve dahası, bu devrim için maddi koşulların belirli bir olgunluğa ulaştığı *yegâne* ülkedir” cümlesi de benzer bir yoruma kapıyı açık bırakır. Buradaki “maddi koşullar” ifadesi önemlidir. Marx ve Engels 1850'de ekonomik gelişme düzeyi temelinde değil, sınıflar arasındaki mücadelenin somut durumu temelinde Almanya için proleter devrimini gündeme getirmiştir. 1870'te ise ekonomik gelişme düzeyini temel alarak İngiltere'yi devrimin maddi koşullarının olgunlaştığı *yegâne* ülke ilan etmiştir.⁵ Kısacası, Marx ve Engels sürekli devrim teorisinin ilk nüvele-

4 Engels, “Introduction”, Marx, *The Class Struggles in France, 1848-1850* içinde, 1895, <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1850/class-struggles-france/intro.htm> (Türkçesi: *Fransa'da Sınıf Savaşları, 1848-1850*, çeviri: Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 2012).

5 Trotskiy, (Marx ve Engels ile ilgisi olmayan) başka bir bağlamda sosyalist devrimin maddi koşullarına ilişkin son derece net bir saptama yapmıştır: “Kapitalizmin gelişimi ile proletarya da gelişmekte ve güçlenmektedir. Bu anlamda, kapitalizmin gelişimi aynı zamanda proletaryanın da diktatörlüğe doğru gelişimi demektir. Ancak, iktidarın işçi sınıfının eline hangi gün ve saat geçeceği dolaysız bir biçimde üretici güçlerin ulaştığı oldukları düzey tarafından değil, sınıf mücadelesi içindeki ilişkiler, uluslararası durum ve son olarak bir dizi öznel şart (işçilerin gelenekleri, inisiyatif, dövüşme kararlılıkları) tarafından belirlenecektir [...] Proletarya diktatörlüğünün bir noktada ülkenin teknik gelişimi ve kaynaklarına bağlı olduğunu düşünmek, saçmalık haline getirilmiş ‘eko-

rini ortaya koymakla birlikte sistemli bir teori geliştirmedikleri için aşamalı devrim teorisine destek olarak yorumlanabilecek şeyler de yazmıştır.

Geri ülkelerin gelişme aşamaları konusunda da benzer bir gerilim mevcuttur. Marx, 1867’de yayımladığı *Kapital*’in birinci cildinde “sanayi bakımından daha gelişmiş olan ülke, daha az gelişmiş olanına, yalnızca geleceğinin imgesini gösterir” diye yazar.⁶ Bu ifade, bileşik olmayan eşitsiz gelişme anlayışına dayanak olacak şekilde, her bir ülkenin aynı aşamalardan geçmesinin zorunlu olduğu biçiminde yorumlanmaya açıktır. Ancak, Marx 1881’de Vera Zasulich’e yazdığı bir mektupta bazı Rus Marksistlerinin “tüm ülkelerin kapitalist üretim evrelerinden geçmesinin tarihsel bir zorunluluk olduğu” şeklindeki yaklaşımı kendisine atfetmesinden şikayet etmiş ve *Kapital*’in birinci cildinde yer alan, köylülüğün mülksüzleştirilmesi ile elde edilen ilk birikim temelinde kapitalizme geçişin zorunluluğu tespitinin “açıkça Batı Avrupa ülkeleri ile sınırlı” olduğunu belirtmiştir. Rusya’da köylü komünlerinin (*obşina*) çözülmesiyle kapitalizme geçişin tarihsel bir zorunluluk olmadığını, kapitalizm aşamasından geçmeden, gelecekteki devrimden sonra bu komünlerin canlandırılması yoluyla sosyalizme geçişin mümkün olduğunu ifade etmiştir.⁷ Burada (farklı tarihsel dönemlere ait unsurları birleştirerek ileriye sıçrama anlamında) bileşik gelişme yaklaşımının savunulduğu açıktır. Yukarıda işaret edilen sistematik teorizasyon sorunu burada da geçerlidir. Marx ve Engels, sürekli devrim teorisinde olduğu gibi, bileşik gelişim yasasının nüvelerini ortaya koymuş, fakat bu yasayı net bir teorik çerçeveye oturtmamıştır.

Bu eksikliğin de içinde olduğu bir dizi nedenden ötürü sonraki dönemin Marksistlerinin eserlerinde aşamalı devrim-sürekli devrim gerilimi ilkinin lehine ortadan kalkmış, bileşik olmayan eşitsiz gelişme ve aşamalı devrim anlayışları II. Enternasyonal’in içinde hâkim olmuştur. Rus Marksizminin babası kabul edilen Georgi Plekhanov bunun en tipik örneğidir. Teorik yolculuğunun başında “Rusya kapitalizme giden yolun kavşağında duruyor ve öteki tüm çözümler ona kapalıdır. Kapitalizmle savaşmak için yalnızca tek

nomik’ materyalizmin önyargısıdır. Bunun Marksizmle hiçbir ilgisi yoktur” (Leon Troçki, *Sürekli Devrim*, çeviri: A. Muhittin, İstanbul: Köz Yayınları, 1976, s. 75). Çeviride küçük değişiklikler yaptık.

6 Marx, *Kapital-Ekonomi Politîğin Eleştirisi, I. Cilt: Sermayenin Üretim Süreci*, çeviri: Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, İstanbul: Yordam Kitap, 2011, s. 18.

7 Löwy, s. 23-25. Fransa ve İsviçre gibi ülkelerde kapitalizmin ilk gelişim döneminde küçük köylülüğün önemli bölümü mülksüzleştirilmemiştir. Genel olarak Batı Avrupa ülkelerindeki ilk sermaye birikimini destekleyen esas unsur ülke içindeki köylülüğün mülksüzleştirilmesi değil, sömürgeleştirilen ülkelerin halklarının mülksüzleştirilmesidir.

bir yol kalıyor: mümkün olduğu kadar hızlı gelişmesi için ona yardım etmek” diye yazarak aşamalı devrim anlayışının iyi bir özetini yapan Plekhanov, yaşamının sonuna kadar bu görüşünü değiştirmemiştir. İşçi sınıfının çarlığı yıkmak için aktif olarak mücadele etmesi gerektiğini ifade ederken çarlığın yıkılmasının ertesinde kapitalizmin gelişmesine yardımcı olmak için iktidarın burjuvaziye terk edilmesini savunmuştur.

Plekhanov, 1883’te kurulan ve Rusya’daki ilk Marksist örgütlenme olan Emeğin Kurtuluşu grubunun önderlerinden biridir. Lenin’in de aralarında bulunduğu pek çok Rus Marksistinin yetişmesinde önemli rol oynamıştır. Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi’nin 1903’te yaşadığı Bolşevik-Menşevik bölünmesinde Plekhanov Menşeviklerin, Lenin ise Bolşeviklerin safında yer almıştır. Bununla birlikte, Plekhanov’un bölünme öncesi dönemde ifade ettiği fikirler (eskisinden çok daha az olmakla birlikte) Lenin’i ve Bolşevikleri bir ölçüde etkilemeye devam etmiştir. Lenin, burjuvazinin devrimci nitelikte olmadığı, feodaller ve otokrasi ile uzlaştığı ve proletaryanın otokrasi karşısı mücadelede hegemonya kurması gerektiği fikirlerini güçlü biçimde savunarak sürekli devrim anlayışına yaklaşmıştır. Ancak, burada da aşamalı devrimden kesin bir kopuş söz konusu değildir. Lenin, 1905 Devrimi’nin ertesinde kaleme aldığı *Demokratik Devrimde Sosyal Demokrasinin İki Taktiği* başlıklı kitabında Plekhanov’a benzer biçimde, devrimin ufkunu kapitalizmin geliştirilmesi ile sınırlı tutmuştur:

Marksistler Rus devriminin burjuva karakterinden kesinlikle emindirler. Bu ne demektir? Bu, politik düzende demokratik dönüşümlerin ve Rusya için zorunluluk haline gelmiş bulunan toplumsal ve ekonomik dönüşümlerin aslında kapitalizmin yok edilmesi, burjuva egemenliğinin yıkılması anlamına gelmediği, tersine bu dönüşümlerin kapitalizmin Asya tarzında değil, Avrupa tarzında yaygın ve hızlı gelişimi için yolu açacağı, sınıf olarak burjuvazinin ilk kez egemenliğini mümkün kılacağı demektir.⁸

Lenin’in pek çok konunun yanı sıra Rus devriminin geleceği konusunda da 1914’e kadar Karl Kautsky ile hemfikir olduğunu ekleyelim. Lenin, Menşeviklerle polemiklerinde Kautsky’nin fikirlerinden destek alıyordu. Bir makalesinde “proletarya ve köylülüğün burjuvazinin istikrarsızlığına rağmen burjuva devrimine önyak olması – Bolşevik taktiklerin bu temel prensibi Kautsky tarafından da bütünüyle teyit edilmiştir” diye yazmıştı. Gerçekten de, Kautsky (Rus devriminin hemen ardından iyice sağa çark etmeden ev-

⁸ Vladimir İlyiç Lenin, *Seçme Eserler Cilt: 3*, çeviri: Saliha N. Kaya, İstanbul: İnter Yayınları, 1994, s. 73-74.

vel) Menşeviklerden daha radikal bir konumdaydı. Burjuvazinin demokratik devrime önderlik etme kapasitesinin kalmadığını savunuyordu ve bu nedenle Lenin'in takdirini kazanmıştı. Buna rağmen, Rusya'da demokratik devrimin proletaryanın önderliğinde gerçekleşse bile sosyalist devrimle sürdürülemeyeceğini ve kapitalizmi geliştirmekten öteye geçemeyeceğini ileri sürüyordu. 1907'de yayımlanan bir makalesinde "devrim Sosyal Demokrasiyi geçici bir süre başa geçirse dahi günümüzün Rus devriminin sosyalist üretim biçiminin inşasına doğru ilerlemesi düşünülemez" demişti.⁹

Lenin yukarıdaki satırları yazdıktan on iki yıl sonra, (Nisan 1917'de yayımlandığı için) *Nisan Tezleri* olarak bilinen yazılarında aşamalı devrim teorisinden kopmuş ve sürekli devrim yönelişini benimsemiştir. Plekhanov bu değişime sert tepki göstermiştir: "Burjuvazinin çıkarları ile her türlü ilişkisini kesen kişi sosyalist devrimi yok ediyor demektir [...] Sosyalist devrimi zamanından önce gerçekleştirme denemesi, Uluslararası Kongre'den anarşistlerin 1899'da burjuvazi henüz olgunlaşmamışken yaptıkları denemelere benzetilebilir."¹⁰

Başka Marksist teorisyenlerin yazılarındaki benzer ifadeler de yukarıdaki örneklere eklenebilir. Sonuç değişmeyecektir: Eşitsiz ve bileşik gelişme yasasını ve onun üzerinde temellenen sürekli devrim teorisini Marksizme kazandıran Lev Trotskiy'dir. Bu katkı, Marx ve Engels'in diyalektik ve tarihsel materyalizm ve emek-değer yasası ile Lenin'in parti ve emperyalizm hakkındaki teorileri ile karşılaştırılabilir ölçüde önemli ve değerlidir.

Ekonomik gelişmenin eşitsiz niteliği

En genel anlamıyla eşitsiz gelişme kavramı, gerek dünya ekonomisi gerekse tekil ülkeler içindeki birimlerin, parçaların ve alanların düzenli, muntazam ve ritmik biçimde gelişmediğini ifade eder. Sanayinin tarıma, kentlerin kırlara, bazı ulusların diğerlerine nazaran daha hızlı bir tempoda geliştiğini saptar. Ekonominin politika ve kültürden daha hızlı gelişmesi veya bunun tersinin gerçekleşmesi yine eşitsiz gelişmenin ifadesidir. Bileşik gelişme yasasını incelerken göreceğimiz gibi, gelişmenin eşitsiz niteliği geri ülkelerin belirli tarihsel dönemlerde ileri ülkelerden daha hızlı bir tempoda gelişmesi ve onları yakalayıp geçmesine olanak verebilir. Lenin'in emperyalizm teorisinin en önemli unsurlarından birisi olan dünya pazarının yeniden paylaşımı olgusu bütünüyle bu saptamanın üzerinde temellenir. Ekonomik olarak

⁹ Löwy, s. 37.

¹⁰ a.g.e., s. 33.

daha az gelişmiş ülkelerde proletaryanın ve yoksul köylülüğün ileri ülkelerdeki sınıf kardeşlerine göre daha gelişkin bir sınıf bilincine sahip olabilmesi de eşitsiz gelişmenin bir başka önemli veçhesidir.

Farklı ulusların ve bölgelerin ekonomik bakımdan eşitsiz biçimde gelişmesi olgusu, eşitsiz gelişme hakkındaki Marksist teorik faaliyetin epey yoğunlaştığı bir alan olduğu için özel olarak ele alınmayı hak ediyor. Ulusal ve bölgesel eşitsizlikler kapitalizmin doğuşundan itibaren ayrılmaz bir parçası olmuştur. Kapitalist üretim biçiminin ve üretim ilişkilerinin uluslararası ticaret ve sermaye ihracı yoluyla yeryüzünün tamamına yayılması, yani kapitalizmin bir dünya sistemi haline gelmesi, söz konusu ulusal ve bölgesel eşitsizlikleri azaltmak bir yana artırmıştır. 1820 ile 2010 yılları arasında dünyanın farklı bölgelerindeki kişi başına düşen milli gelirin değişimini sergileyen aşağıdaki tablo, (bileşik gelişmeyi açıklarken ele alacağımız dönemsel ve kısmi azalmalar bir yana bırakıldığında) Batı ile dünyanın geri kalanı arasındaki ekonomik mesafenin son iki asırda giderek açıldığını çarpıcı biçimde ortaya koyuyor.

**Tablo 1. Kişi Başına Düşen Milli Gelir, 1820-2010
(1990 Uluslararası Geary-Khamis Doları Cinsinden)¹¹**

	1820	1870	1913	1950	1980	2010
Dünya ortalaması	712	884	1.543	2.104	4.511	7.814
Afrika	486	648	908	889	1.515	2.034
Asya	591	548	691	716	2.030	6.307
Latin Amerika	628	776	1.552	2.505	5.437	6.767
Batı Avrupa	1.528	2.141	3.747	4.944	13.958	21.793
Avrupa harici Batı	1.302	2.419	5.233	9.268	18.060	29.564

¹¹ Maddison Projesi veri tabanı, 2013, <http://www.ggd.net/maddison/maddison-project/home.htm>. Bu kaynak, ünlü iktisat tarihçisi Angus Maddison'ın sağlığında oluşturduğu, tarihsel milli gelir verisi alanında en ciddi kaynak kabul edilen veri tabanının başka araştırmacılar tarafından gözden geçirilerek yenilenmiş bir versiyonudur. Maddison'ın çalışması için bkz. *The World Economy Volume 1: A Millenial Perspective, Volume 2: Historical Statistics*, Paris: OECD, 2003. Tabloda Batı Avrupa olarak anılan bölge on iki ülkeyi kapsıyor: Almanya, Avusturya, Belçika, Britanya, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Hollanda, İsveç, İsviçre, İtalya ve Norveç. Maddison'ın Batı'nın dalları (*Western offshoots*) olarak adlandırdığı, burada söyleyiş kolaylığı nedeniyle "Avrupa harici Batı" olarak andığımız grup dört ülkeyi kapsıyor: Amerika Birleşik Devletleri, Avustralya, Kanada ve Yeni Zelanda. Son olarak, Japonya, Güney Kore ve Tayvan gibi ülkeler ile Hong Kong ve Singapur gibi finans merkezi işlevini yerine getiren devletçiklerin varlığının Asya kıtasının kişi başına ortalama gelirini bir ölçüde yükselttiğinin altını çizelim (Hong Kong'un 1997'de Çin Halk Cumhuriyeti'ne katıldığını ve günümüze değin bir ölçüde özerk biçimde yönetildiğini ekleyelim). Bu ülkeler hariç tutulduğunda Asya'nın genel ortalaması biraz düşecektir.

Bu nedenle, Marksist teori (esas odak noktası olan) sınıfsal eşitsizliklerin haricinde uluslararası eşitsizlikler ile de yakından ilgilenmiştir. Bu konu, yirminci yüzyılın ikinci yarısında bağımlılık kuramı ve dünya sistemi analizi aracılığıyla akademinin ilgi alanına girmesinden çok önce klasik Marksist literatürde etraflıca ele alınmıştır. Bu teorik ilginin izini Karl Marx ve Friedrich Engels'in sömürgecilik ile ilgili yazılarına kadar sürmek mümkündür. Ancak, konu hakkındaki temel çalışmalar kapitalizmin emperyalizm aşamasına ulaşarak uluslararası eşitsizlikleri iyice artırdığı bir sonraki dönemin Marksistleri olan Luxemburg, Lenin, Buharin ve Trotskiy tarafından yapılmıştır.¹² Trotskiy'in bu alandaki en önemli katkılarından biri Marx, Engels ve Labriola'dan¹³ ödünç aldığı "bütünlük" kavramını geliştirerek kapitalizmin dünya sistemi karakterini net olarak saptamasıdır. Haziran 1905 tarihli bir yazısında kapitalizmin bütünleşik karakterini şöyle açıklar:

Üretim tarzıyla ve ticaretiyle bütün ülkeleri birbirine bağlayan kapitalizm, tüm dünyayı tek bir ekonomik ve politik organizma haline getirmiştir. Nasıl modern kredi binlerce işletmeyi görünmez bağlarla birbirine bağlamış ve sermayeye, bir çok küçük iflasi önleyen ama aynı zamanda eşi görülmedik genişlikte genel ekonomik bunalımlara neden olan çok büyük bir hareketlilik kazandırmışsa, kapitalizmin tüm ekonomik ve politik çabası, onun dünya ticareti, devasa devlet borçları sistemi ve gericiliğin bütün güçlerini bir çeşit dünya çapındaki anonim şirket halinde birleştiren politik ulus gruplaşmaları da, sadece her tekil bunalıma dayanmakla kalmamış, ama bunun ötesinde, benzeri görülmemiş genişlikte bir toplumsal bunalım için de zemin hazırlamıştır.¹⁴

12 Rosa Luxemburg, *Sermaye Birikimi*, çeviri: Tayfun Ertan, İstanbul: Belge Yayınları, 2004; Vladimir İlyiç Lenin, *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, çeviri: Cemal Süreya, Ankara: Sol Yayınları, 2006; Nikolay Buharin, *Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi*, çeviri: Uğur Selçuk Akalın, İstanbul: Kalkedon, 2009. Trotskiy'in doğrudan doğruya emperyalizm konusuna hasredilmiş bir kitabı yoktur ama eşitsiz ve bileşik gelişmeye ilişkin yapıtlarının tamamında emperyalizm analiz edilmiştir. Emperyalizm kuramlarına ilişkin berrak bir değerlendirme için bkz. Sungur Savran, *Kod Adı Küreselleşme-21. Yüzyılda Emperyalizm*, İstanbul: Yordam Kitap, 2008, s. 55-91. Eşitsiz ve bileşik gelişme yasasının Türkçe literatürdeki kavranışını bu yazıda ayrıca ele almıyoruz. Bu konuda iki kaynak önerebiliriz: Gökhan Atılğan, *Behice Boran: Öğretim Üyesi, Siyasetçi, Kuramcı*, İstanbul: Yordam Kitap, 2009, s. 123-126, 318, 354-355; Savran, 2008, s. 89-91.

13 Antonio Labriola'nın bütünlük kavramının Trotskiy üzerindeki etkisi hakkında bkz. Neil Davidson, "From Uneven to Combined Development", Bill Dunn ve Hugo Radice (derleyenler), *100 Years of Permanent Revolution-Results and Prospects*, Londra ve Ann Harbor: Pluto Press, 2006 içinde, s. 19; Löwy, 1981, s. 46-47; Löwy, "The Marxism of Results and Prospects", *100 Years of Permanent Revolution-Results and Prospects* içinde, s. 30-31.

14 Troçki, 1976, s. 289-290. Bu satırların Lenin'in *Emperyalizm* kitabının yayımlanmasından on yıl önce yazıldığı akıldaki tutulmalıdır. Trotskiy'in burada "emperyalizm" terimini kullanmaksızın onun (tek bir dünya ekonomisinin oluşumu, üretim, ticaret ve finans alanlarının tekeller tarafından kontrolü ve tekeller arasındaki rekabetin uluslararası blokları yaratması gibi) temel niteliklerinin

Trotsky, 1928'de yazdığı *Lenin'den Sonra Üçüncü Enternasyonal*'de kapitalizmin bir dünya sistemi haline gelmesinin iki zıt eğilime yol açtığını belirtir. İlk eğilim farklı uluslar arasındaki ekonomik ve kültürel mesafenin kapanmasıdır:

Her şeyden önce, eşitsiz gelişme yasaının tüm insanlık tarihine hükmettiğini söylemek daha doğru olacaktır. Kapitalizm, her biri kendi muazzam iç çelişkilerini yaşayan insanlığın çeşitli parçalarını, farklı gelişim aşamalarında yakalar. Ulaşılan düzeylerin aşırı çeşitliliği ve çeşitli çağlar boyunca insanlığın farklı parçalarının gelişim hızlarının olağanüstü eşitsizliği, kapitalizmin kalkış noktası olarak hizmet görür. Kapitalizm, kendine miras kalmış eşitsizliği, kendi araç ve yöntemlerini yürürlüğe koymak suretiyle parçalayıp değişikliğe uğratarak, onun üzerinde ancak tedricen hâkimiyet kazanır. Kendinden önceki ekonomik sistemlerin aksine, kapitalizm, doğası gereği ve sürekli olarak ekonomik yayılmaya, yeni topraklara sızmaya, ekonomik farklılıkların üstesinden gelmeye, kendi yağında kavrulan yerel ve ulusal ekonomilerin bir karşılıklı mali ilişkiler sistemine dönüştürülmesine gayret eder. Böylelikle onların birbirlerine *yaklaşmalarına* neden olur ve en ileri ve en geri ülkelerin ekonomik ve kültürel düzeylerini eşitler. Bu ana süreç olmaksızın, önce Avrupa'yla İngiltere'nin ve daha sonra Amerika'yla Avrupa'nın görece eşit düzeye gelmesini, sömürgelerin sanayileşmesini, Hindistan ve İngiltere arasında kapanan aralığı ve Komünist Enternasyonal'in yalnız programının değil, aynı zamanda tüm varlığının üzerinde yükseldiği sayısız süreçlerden çıkan tüm sonuçları kavramak imkânsız olurdu.¹⁵

Bileşik gelişmeyi incelerken göreceğimiz gibi, son iki yüzyılın deneyimi Trotsky'ın yukarıda işaret ettiği uluslar arasındaki ekonomik gelişme farkının kapanması imkânının yalnızca az sayıda ülke tarafından (çok özel jeopolitik koşullar altında ve devlet müdahalesinin büyük rol oynadığı meşakkatli çabaların sonucunda) değerlendirilebildiğini göstermiştir. Söz konusu istisnai örnekler hariç tutularak dünya geneline bakıldığında, yalnızca (proletaryanın iktidarı ele geçirmediği) her ülkenin kapitalistleşmesi ve dünya sisteminin bir parçası olması anlamında bir standartlaşmanın olduğu görülür. Tablo 1'in çarpıcı biçimde gösterdiği gibi, ileri ve geri ülkeler/bölgeler arasındaki ekonomik mesafenin kapanması anlamında bir standartlaşma söz konusu de-

den bazılarını berrak biçimde özetlemiş olması dikkat çekicidir. Trotsky'ın kapitalizmi bir dünya sistemi olarak kavrayışı hakkında bkz. Colin Barker, "Beyond Trotsky: Extending Combined and Uneven Development," Bill Dunn ve Hugo Radice (derleyenler), *100 Years of Permanent Revolution-Results and Prospects* içinde, s. 72-87; Daniel Bensaïd, "The Baggage of Exodus," a.g.e. içinde, s. 64-65.

15 Leon Trotsky, *The Third International after Lenin*, New York: Pioneer Publishers, 1957, s. 19 (Kitabın Türkçe baskısı: Leon Troçki, *Lenin'den Sonra Üçüncü Enternasyonal Komintern Program Taslağının Eleştirisi*, çeviri: Ufuk Demirsoy, İstanbul: Tarih Bilinci Yayınları, 2000).

ğildir.

Pozitivist, doğrusal ve aşamacı tarih anlayışının ve burjuva siyasal iktisadının damgasını taşıyan ve farklı versiyonlarıyla günümüze değin sosyal bilimleri derinden etkileyen modernleşme kuramına göre, geri kalmışlığın temel nedeni kapitalist dünya sistemi değil, yetersiz modernleşmedir. Bu yaklaşıma göre, geri kalmış ülkeler gelenekselden moderne, köyden kente ve tarımdan sanayiye doğru geçiş yaparak gelişmiş ülkeler ile aralarındaki mesafeyi kapatabilirler.¹⁶ Yüksek teknolojinin yaygın kullanımının ve işgücünün niteliğinin (eğitim ve sağlık hizmetlerinin yaygınlaştırılması, işgücünün tarım-dışı sektörlere transferi ve sanayide çalışarak deneyim kazanma yoluyla) yükseltilmesinin emek üretkenliğini artırdığı, ekonomik gelişmeyi hızlandırdığı ve geri ülkelerin ileri ülkelere yaklaşma potansiyelini açığa çıkardığı elbette doğrudur. Trotskiy'in yukarıdaki satırları da bu gerçeğe işaret ediyor. Ancak, ekonomik geriliğin kaynağının eksik modernleşme olduğu savı, dünya ekonomisinin hiyerarşik yapısını gözden kaçırdığı için yanlıştır.

Emek verimliliğinin artması sayesinde hem burjuvazinin farklı fraksiyonları hem de proletarya mutlak kazancını aynı anda artırabilir. Yani kapitalizm bir tarafın kazancının diğer tarafın mutlak kaybına dayandığı, sıfır toplamlı bir oyun değildir. Ancak, bu durum kapitalizmin “kazan-kazan” ilkesinin geçerli olduğu, yani herkesin aşağı yukarı eşit koşullarda katıldığı ve kazandığı bir oyun olduğunu da göstermez. Herkes gelirini artırsa da keskin hiyerarşiler ve eşitsizlikler varlığını sürdürür. Kapitalizm, bu belirli anlamda sıfır toplamlı bir oyuna benzer. Bunu anlamak için tekil ulusal ekonomiler içinde nüfusun azınlığını oluşturan burjuvazi ile ezici çoğunluğunu oluşturan proletarya arasındaki sömürü ilişkisine bakmak yeterlidir. İlkinin zenginliği ikincisinin sömürülmesinin sonucudur. Bir dizi sosyal reform proletaryaya pastadan biraz daha fazla pay vererek bu çelişkiyi yumuşatabilir ama sistemi bir “kazan-kazan” oyununa benzetemez. Dahası, sömürücü azınlık içinde dahi ciddi bir hiyerarşi mevcuttur. Büyük burjuvazi ile orta ve küçük ölçekli burjuvazi arasında ciddi bir ekonomik uçurum vardır. Kapitalizmin teknelci karakter kazandığı bir çağda, sistemin kendisi ortadan kalkmadan bu eşitsizlikler yok olmaz.

Farklı kapitalist ülkeler arasındaki gelişme farkı, kapitalizmin bu hiyerarşik karakterinin dünya ölçeğinde yansımasıdır. Yazının devamında göstereceğimiz gibi, Avrupa dışındaki geniş bölgelerin sömürgeleştirilmesi, Batı

¹⁶ Modernleşme kuramı ile eşitsiz ve bileşik gelişim teorisi arasındaki büyük farka işaret eden bir çalışma için bkz. Patrick Bond ve Ashwin Desai, “Explaining Uneven and Combined Development in South Africa”, *100 Years of Permanent Revolution-Results and Prospects* içinde, s. 230-244.

Avrupa'ya sanayileşmesi için gereken ilk sermaye birikimini sağlamıştır. Zengin ve yoksul ülkeler arasındaki büyük eşitsizliğin kökeni sömürgecilik dönemine uzanır. Ancak, Tablo 1'in gösterdiği gibi, formel anlamda sömürgeciliğin 20. yüzyılda (özellikle de İkinci Dünya Savaşı'nın ertesindeki dekolonizasyon dalgasından sonra) sona ermesi ile Avrupa dışındaki bölgelerin sanayileşmesi zengin ve yoksul ülkeler arasındaki farkı kapatmak şöyle dursun, azaltmaya dahi yetmemiştir.

Devam eden ekonomik eşitsizliğin kaynaklarının tamamını bu kısa yazıda tartışmak imkânsız. Bunun yerine, sanayi alanındaki eşitsizliğin kaynağına kısaca bakalım. Konuyu genel olarak kavramak için emperyalist tekelin sanayi alanında geri ülkeler ile iki temel ilişkilene biçimine bakmak yeterlidir. İlk biçimde emperyalist sermaye geri ülkenin yerli sermayesi ile ortaklık kurarak doğrudan sanayi yatırımı yapar. Bunun sonucunda kurulan işletmelerin isimlerinde genellikle her iki şirketin ismi yer alır (Ford Otosan, ToyotaSa vb.). Yerli ve emperyalist burjuvazi proletaryayı birlikte sömürürler. Ancak, yatırılan teknolojinin üreticisi ve patent sahibi emperyalist sermaye olduğu için yapılan ortaklık anlaşmalarında üstün konumunu tescil ettirir. Bu sayede üretilen artık-değerin aslan payını emperyalist sermaye, küçük bir dilimini ise yerli sermaye alır. İkinci biçimde emperyalist sermaye ileri teknoloji bir ürünü dizayn eder ama üretimini tamamen geri ülkenin kapitalistlerine bırakır. Bir başka deyişle, emperyalist sermaye yerli sermayeyi taşeron firma gibi kullanır. Kurulan sanayi tesislerinin mülkiyeti ve üretim organizasyonu büyük ölçüde yerli sermayeye aittir. Üretim tesislerinin isminde emperyalist sermayenin adı yazılı değildir (Çin'de Apple ve HP gibi şirketler için parça üreten Foxconn şirketi bunun iyi bir örneğidir). Nihai ürünü dizayn eden, marka olarak tescilleyen, markanın prestijine dayanarak dünyanın her yanında pazarlayan emperyalist sermaye, taşeron olarak kullandığı yerli sermayeye toplam artık-değerin kırıntısını bırakır.

Dolayısıyla, İtalyan faşizminin icadı olan "proleter ulus"¹⁷ gibi abartılı ve yanlış bir kavramı kullanmak yerine, farklı uluslar arasındaki ekonomik hiyerarşiyi tekil ulusların burjuvazileri içindeki hiyerarşiye benzetmek isabetlidir. Geri kalmış bir ülkenin büyük sermayesi, emperyalist sermaye ile ilişkilendiği uluslararası arenada orta veya küçük kapitalist konumundadır. Bu nedenle, ekonomik gerilik basit bir eksik modernleşme sorunu değildir ve modernleşme temposunu hızlandırarak çözülemez. Tersine, emperyalist

17 Fabrizio De Donno, "Orientalism and Classicism", Peter Fibiger Bang ve C. A. Bayly (derleyenler), *Tributary Empires in Global History*, Londra: Palgrave Macmillan, 2011 içinde, s. 63; Giuseppe Finaldi, *Mussolini and Italian Fascism*, New York: Routledge, 2013, s. 132.

dünya sisteminin varlığını sürdürdüğü müddetçe sürekli yeniden üretmek zorunda olduğu ekonomik hiyerarşinin kaçınılmaz bir sonucudur. Trotskiy eşitsiz gelişmenin bu yapısal niteliğini vurgular. Yukarıda alıntılanan, kapitalizmin farklı ülkeleri yakınlaştırma eğilimini saptayan satırların hemen ardından, emperyalizm çağında eşitsiz gelişmenin yapısallığına ve sürekliliğine işaret eder:

Ne var ki kapitalizm, ülkeleri birbirine ekonomik olarak yaklaştırıp bunların gelişme aşamalarını eşitlerken, kendine özgü, yani anarşik yöntemlerle işini görür, öyle ki, sürekli olarak kendi eserini baltalar, bir ülkeyi diğerinin karşısına, sanayinin bir kolunu diğerinin karşısına çıkarır, **dünya ekonomisinin bazı parçalarını geliştirirken diğerlerinin gelişmelerine engel olup geriye savurur**. Ancak bu iki temel eğilimin, ki her ikisi de kapitalizmin doğasından kaynaklanırlar, birbiriyle ilişkilendirilmesi bize tarihsel sürecin canlı dokusunu açıklar. Emperyalizm, evrenselliği, girginliği ve hareketliliği ve onun itici gücü olan mali sermayenin oluşumunun boyun kırıcı hızı sayesinde, bu her iki eğilimi de şiddetlendirir. Emperyalizm, tekil ulusal ve kıtasal birimleri, emsalsiz derecede daha hızlı ve daha derin bir şekilde tek bir varlık halinde birbirine bağlar; bunları en yakın ve yaşamsal şekilde birbirine bağımlı kılar; ekonomik yöntemlerini, toplumsal formlarını ve gelişme derecelerini daha benzer hale getirir. Aynı zamanda o, bu “hedefe” öyle çelişkili yöntemler, öyle kaplanvari sıçramalar, ve **geri ülkeler ve bölgeler üzerine öyle saldırılarla erişir ki, yol açtığı dünya ekonomisinin birleşmesi ve eşitlenmesi, yine onun tarafından, önceki çağlara göre daha şiddetli ve kıvrandırıcı şekilde bozulur**.¹⁸

Dünya kapitalizminin bütünsel ve sistemik karakteri emperyalist ülkeler ile geri ülkeler arasındaki eşitsizliğin kaynağıdır:

Kapitalizmle bütünleşmiş her geri ülke, öteki kapitalist ülkelere, artan ya da azalan çeşitli bağımlılık evrelerinden geçmiştir; ama kapitalist gelişimin genel eğilimi, dünya ölçüsündeki bağların son derece artması yönündedir ve bu da kendisini, elbette sermaye ihracı da dahil olmak üzere, dış ticaret hacminin gittikçe büyümesinde göstermektedir. Doğal olarak, İngiltere'nin Hindistan'a bağımlılığı, Hindistan'ın İngiltere'ye bağımlılığından nitel olarak farklıdır. Ama bu farklılık, temelde, bu ülkelerin üretici güçlerinin gelişme düzeyleri arasındaki farklılık ile belirlenir, yoksa bu ülkelerin ekonomik kendine yeterlilik dereceleri ile değil. Hindistan bir sömürge, İngiltere ise bir metropol. Ne var ki, eğer bugün İngiltere bir ekonomik abluka altına alınacak olsa, aynı türden bir abluka altındaki bir Hindistan'dan çok daha çabuk çöker. Bu da dünya ekonomisinin gerçekliğinin inandırıcı örneklerinden biridir işte.¹⁹

18 Trotsky, 1957, s. 20 (Vurgular bana ait).

19 Troçki, 1976, s. 39.

Yukarıdaki satırların sosyal bilimler alanında bağımlılık ve dünya sistemi kuramlarının ortaya çıkışından çok önce yazıldığını okuyucuya hatırlatalım. Görüldüğü gibi, Trotskiy, (Lenin, Luxemburg ve Buharin gibi) bir dizi önemli kuramcıyla birlikte (ve neredeyse eşzamanlı olarak) emperyalizm çağında ulusal ekonomilerin farklı tempolarda gelişmesinin ve bunun yarattığı uluslararası eşitsizliklerin temellerine ışık tutmuştur.

Politik gelişmenin eşitsiz niteliği

Kapitalist ekonomik yapılar ile kapitalizm öncesine ait politik yapıların tekil ülkelerde birlikte var olmasının yarattığı patlayıcı çelişkileri bileşik gelişmeye hasredilen sonraki bölümde inceleyeceğiz. Burada farklı uluslar arasındaki ekonomik eşitsizlikler ile politik eşitsizlikler arasındaki bağlantıya kısaca değinmekle yetineceğiz. Lenin, politik hegemonya ve işçi aristokrasi konularındaki yazılarında emperyalist ülkelerin burjuvazilerinin dünyanın geri kalanı üzerinde kurdukları hâkimiyet sayesinde emperyalist olmayan ülkelerin burjuvazilerine nazaran çok daha büyük bir artık ürüne el koyduklarını saptamıştır. Bu durum, dünya çapındaki sınıf mücadelesinin gidişatını iki zıt yönde etkiler. Emperyalist ülkelerin sermayesi, büyük kârlar elde ettiği için kendi işçi sınıfına (ve özellikle de onun sendikalarda örgütlü ayrıcalıklı katmanlarına) ücret ve sosyal haklar bakımından daha fazla taviz verebilir. Emperyalist olmayan ülkelerin burjuvazisi ise yukarıda açıklanan yapısal nedenlerden ötürü çok daha düşük kâr marjlarına razı olmak zorunda olduğu için proletaryaya benzer ölçüde taviz veremez.²⁰ Emperyalist burjuvazi de zorunlu hallerde kendi işçi sınıfının mücadelesini bastırmak için zor kullanabilir. Ancak, ekonomik taviz verme kapasitesine sahip olduğu için zordan çok rıza yoluyla (örneğin sendikalarla ücret ve sosyal haklar üzerinde periyodik pazarlıklar yaparak) sınıf mücadelesini kontrol etmeye eğilimlidir. Emperyalist olmayan burjuvazi ise benzer bir ekonomik kapasiteye sahip olmadığı için sınıf mücadelesinde zora dayalı yöntemlere daha fazla başvurmaya meyillidir. Kısacası, burjuvazinin işçi sınıfı üzerindeki hegemonyası emperyalist ülkelere göre daha güçlüdür. Geri ülkelerin emperyalist sistemin zayıf halkası olmasının en önemli nedenlerinden biri budur.

Bu genel tabloyu iki uyarı yaparak tamamlayalım. Birincisi, her bir ülke özgün tarihsel koşulları nedeniyle sınıf mücadelesinde birbirinden farklı zor-rıza bileşkelerine sahiptir. Dolayısıyla, burada yalnızca genel bir eği-

²⁰ Bu konu hakkındaki dikkatli bir çalışma için bkz. Martin Nicolaus, "The Theory of Labor Aristocracy", *Monthly Review*, cilt: 21, no: 11, 1970, s. 91-101.

lime işaret ediyoruz ve her iki ülke grubu için de herhangi bir otomatizm veya mutlak türdeşlik iddiasında bulunmuyoruz. İkincisi ve daha önemlisi, sözü edilen hegemonya farkı esas olarak ekonomik istikrar dönemleri için geçerlidir. Dünya ekonomisinin depresyona girdiği dönemlerde bu fark kapanma eğilimindedir. Kâr oranlarının ciddi biçimde düşmesi emperyalist burjuvaziyi kendi proletaryasına karşı daha cimri davranmaya iter. Ücret artışı konusundaki mücadelelerde eskisinden daha çok zor kullanmaya sevk eder. Sermayenin üretimden finansa doğru kaçtığı anlarda durum daha da dramatikleşir. Fabrikaların kapatıldığı, tüm sektörlerde işçi sayısının azaltıldığı dönemlerde burjuvazi ile proletarya arasındaki çelişkiyi şiddet içermeyen yöntemlerle çözmek güçleşir. Emperyalist ve geri ülkelerin burjuvazileri arasındaki politik hegemonya (ve zor kullanma eğilimi) alanındaki fark epey azalır.

Bu durum, elbette bir ülkeden diğerine farklılıklar gösterir. Örneğin 1929 bunalımından sonra her ikisi de emperyalist olan ABD ve Almanya'da sınıf mücadeleleri farklı seyir izlemiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndaki yenilgisinin sonucunda Versay Antlaşması (1919) ile büyük bir savaş tazminatına mahkûm edilen ve ağır bir borç yükünün altına giren Almanya, bu nedenle 1929 bunalımından ABD'ye nazaran daha olumsuz etkilenmiştir. Ayrıca, Alman proletaryasının tarihsel olarak ABD proletaryasından daha örgütlü ve militan olması da Alman sermayesinin işini Amerikan sermayesine nazaran güçleştirmiştir. Bu nedenle, Alman burjuvazisinin politik hegemonyası Amerikan burjuvazisine göre daha fazla aşınmıştır. Amerikan sermayesi, önce *New Deal* politikasını uygulayarak, ardından tüm toplumu savaş için seferber ederek yürürlükteki siyasi rejimi değiştirmeksizin politik hegemonyasını muhafaza ederken, Almanya bir krizden ötekine sürüklenmiş, parlamenter demokrasi çerçevesinde proleter hareketlerinin ve genel siyasi krizin üstesinden gelemeyen burjuvazi en sonunda Adolf Hitler'in faşist iktidarına razı ve destek olmuştur.²¹ Dolayısıyla, bu alanda da bir otomatizm veya türdeşlikten ziyade, kriz anlarına özgü genel bir tarihsel eğilim söz konusudur.

Bileşik gelişme

Trotsky'ın teorik katkısı dünya sisteminin eşitsiz gelişmeyi sürekli yeneden ürettiği, az gelişmiş ülkelerin gelişmiş olanların önceden geçtiği aşamaları tekrar ederek onlara yetişmesinin imkânsız olduğu gerçeklerinin, yani

21 George Novack, *Marxist Writings on History & Philosophy*, Chippendale NSW: Resistance Books, 2002, s. 90.

eşitsiz gelişmenin saptanmasından ibaret değildir. Tekil ülkelerin dünya sistemi dolayımı ile birbirlerine sıkıca bağlandığı (ve en kapalı ekonomik ve politik sistemlerin dahi dünyadan bütünüyle yalıtılmış olmadığı) tespitinden hareket eden Trotskiy, farklı ülkelerin dünyanın geri kalanından devraldıkları ekonomik ve politik yapıları kendi özgül tarihsel yapıları ile hangi farklı biçimlerde birleştirdiklerini, oluşan farklı bileşkelerin onların gelişimine nasıl yön verdiğini araştırmış ve bu temelde **bileşik gelişme** yasasını formüle etmiştir.

Tarihin sıçramalı ilerleyişi: Trotskiy'in formüle ettiği bileşik gelişme yasasının birinci unsuru tarihin düz bir çizgi biçiminde, doğrusal olarak ilerlememesidir. Her ülkenin aynı tarihsel aşamaları tekrar etmesi gerekmez. Bazı ülkeler bir tarihsel aşamanın üzerinden kısmen veya tamamen atlayarak öteki aşamaya geçebilir. Trotskiy, *Rus Devrimi'nin Tarihi* başlıklı kitabının birinci cildine bu konuya dikkat çekerek başlar:

Geri bir ülke ileri ülkelerin maddi ve ideolojik fetihlerini özümser. Ancak, bu onların ileri ülkeleri kölece izlediği, onların geçmişte geçtiği tüm aşamaları yeniden ürettiği anlamına gelmez. Vico'nun ve onun günümüzdeki takipçilerinin savunduğu tarihin çevrimsel olarak tekerrürü kuramı eski, kapitalizm öncesi kültürlerin yörüngedeki dönüşlerine ve kısmen de kapitalist gelişmenin ilk tecrübelerine ilişkin gözleme dayanır. Kültürel aşamaların yepyeni alanlarda belirli ölçüde tekrarı, sürecin tamamının episodik ve tali karakteri ile birbirine bağlıdır. Bununla birlikte, kapitalizm bu koşulların aşılması anlamına gelir. O insanlığın gelişmesinin evrenselliğini ve sürekliliğini hazırlar ve bir anlamda gerçekleştirir. Bu nedenle diğer ulusların gelişme biçimlerinin tekerrürü ihtimal dışıdır. Geri bir ülke, ileri ülkeleri izlemek zorunda olmakla birlikte onların geçtiği sıraya uymaz. Tarihsel olarak geri bir durumda olmanın imtiyazı -evet böyle bir imtiyaz vardır- belirli bir tarihten önce hazır olan ne varsa onu, bir dizi ara aşamayı atlayarak nakletmeye izin verir, daha doğrusu bunu zorunlu kılar. Yabanıllar, geçmişte ok ve yayı bir çırpıda bırakıp tüfeğe, bu silahları birbirinden ayırt eden mesafeyi kat etmeksizin, geçerler. Amerika'ya gelen Avrupalı sömürgeciler tarihe en baştan, yeniden başlamadılar.²²

Kitabın üçüncü ve son cildinin en sonuna yazdığı ekte aynı noktanın altını çizerek:

“Sınai bakımından daha gelişmiş bir ülke, daha az gelişmiş olan ülkeye, yalnızca

²² Leon Trotskiy, *The History of Russian Revolution Volume 1: The Overthrow of Tsarism*, 1930, <https://www.marxists.org/archive/trotsky/works/download/hrr-vol1.pdf>, s. 2 (Kitabın Türkçe basıncısı: *Rus Devrimi'nin Tarihi Cilt 1 Şubat Devrimi: Çarlığın Devrilmesi*, çeviri: Bülent Tanatar, İstanbul: Yazın Yayıncılık, 1998).

gelecekteki imgesini gösterir.” Marx’ın, yöntemsel çıkış noktasını bir bütün olarak dünya ekonomisinin değil, bir tip olarak tek bir kapitalist ülkenin oluşturduğu bu cümlesi, kapitalist evrim, geçmiş kaderlerinden ve sınıai düzeylerinden bağımsız olarak tüm ülkeleri kucakladığı ölçüde, daha az geçerli hale gelmektedir. En iyi zamanında İngiltere, Fransa’nın geleceğini göstermiştir; Almanya için bu daha az geçerlidir; ama Rusya ve Hindistan için böyle bir şey hiç söz konusu değildir. Oysa Rus Menşevikleri, Marx’ın bu koşullu cümlesini koşulsuz olarak kabul ettiler. Geri kalmış Rusya önde koşmamalı, mütevazı bir biçimde, hazırlanmış modelleri izlemelidir, diyorlardı. “Marksizm”in bu türlüyle liberaller de anlaşılıyorlardı.²³

Trotsky’ın tespit ettiği tarihsel aşamaların üzerinden atlanmasına ilişkin pek çok tarihsel örnek verilebilir. ABD’de kapitalizm feodalizm aşamasının üzerinden tamamen atlayarak gelişmiştir. Ok ve yaydan tüfeğe tek sıçrayışla geçme örneği, yalnızca askeri alan için değil, ekonomik gelişme için de geçerlidir. Sanayileşmeye geç başlayan ülkeler, Britanya’nın Sanayi Devrimi sırasında içinden geçtiği aşamaların üzerinden atlayarak en son teknolojiyi ve üretim tekniklerini ithal etmiştir. Batı Avrupa küçük çaplı işletmelerden büyük tekellere ve finans-kapitale nispeten yavaş ve düzenli biçimde geçerken, geri ülkelerin önemli bölümü kapitalist gelişmeye finans-kapital aşamasında başlamıştır.

İleri ve geri yapıların bileşkesi: Tekil ülkeler ekonomik ve politik ba-

23 Lev Davidoviç Trotsky, “Yalıtılmış bir ülkede sosyalizm mi?”, çeviri: Nesrin Tura ve Ali Rıza Tura, *Devrimci Marksizm*, no: 5, Kış 2007-2008, s. 189. Trotsky’ın 1930’da yayımlanan yukarıdaki satırlarını Alexander Gerschenkron’un 1962’de yayımlanan şu satırları ile karşılaştırmak yerinde olur: “Geri ülkelerin sanayileşmesine ilişkin düşüncemizin önemli bölümü, ileri veya oturmuş sanayi ülkelerinin daha geri ülkelerin gideceği yolu açtığını ileri süren büyük Marksist genellemenin -bilinçli veya bilinçsiz olarak- etkisi altındadır. ‘Sınıai bakımından daha gelişmiş bir ülke, daha az gelişmiş olan ülkeye, yalnızca gelecekteki imgesini gösterir’ Bu genellenmenin genel bir anlamda geçerliliği hakkında pek az şüphe vardır. Ancak, bu tür bir genellemeyi kucaklar biçimde kabul etmemek gerekir. Zira gerçeğin bir yarısını içerirken diğer yarısının varlığını gizler: geri bir ülkenin gelişimi, bizzat geriliğin erdemi dolayısıyla, pek çok önemli bakımdan ileri bir ülkenin deneyiminden temel olarak farklılaşır” (Alexander Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, New York: Frederick A. Praeger Publishers, [1962] 1965, s. 6-7). Gerschenkron’un Trotsky’ın *Rus Devrimi’nin Tarihi*’nde ifade ettiği görüşü burada aynen tekrar ettiği açıktır. Dahası, Gerschenkron’un kitabına ün kazandıran temel argümanı geri ülkelerin geriden gelmenin imtiyazlarından yararlandıkları fikridir. Bu fikrin de ilk kez *Rus Devrimi’nin Tarihi*’nde ortaya konduğu bellidir. Rus ekonomi tarihi uzmanı olan Gerschenkron, kitabında Trotsky’ye referans vermemiştir. Ortaya koyduğu fikirlerin Marksistler tarafından daha önce ileri sürülüp sürülmediğinden haberi olmadığını da iddia etmiştir. Yakın dönemde yayımlanan bir çalışma, Gerschenkron’un Avusturya’da önce Sosyal Demokrat İşçi Partisi’nde, daha sonra da Komünist Partisi’nde yer almış bir eski Marksist olduğunu, ABD’ye göç edip akademik kariyerine başladıktan sonra geçmişini sakladığını belgelemiş, Trotsky’ın yapıtıdan haberdar olmadığı iddiasının inandırıcılıktan yoksun olduğunu ortaya koymuştur (Marcel van der Linden, “Gerschenkron’s Secret: A Research Note”, *Critique*, cilt: 40, no: 4, 2012, s. 553-562). Bu sosyal bilimler alanındaki en ilginç intihal vakalarından biridir.

kımdan mutlak ileri veya mutlak geri değildir. Trotskiy'in "bileşik gelişme" kavramını formüle etmesinin temel nedeni geri yapıların ileri yapılara ait unsurları (sıklıkla), ileri yapıların ise geri yapılara ait unsurları (nadiren) kendilerine nakletmesidir.²⁴ Rus ekonomisinin 20. yüzyılın başındaki durumu, daha sık görülen ilk nakil tipinin en çarpıcı örneğidir:

Önceden söylediğimiz gibi, bileşik gelişme yasası en güçlü biçimde iktisadi alanda ortaya çıkıyor. Toprağın köylüllerce işlenmesi, devrime kadar bir bütün olarak 17. yüzyıldaki seviyesinde kalırken, aynı zamanda Rus sanayisi tekniği ve kapitalist yapısı bakımından en ileri ülkelerin düzeyinde olmuş, hatta belirli bakımlardan onları geçmiştir. 1914'te 100'den az işçi çalıştıran küçük işletmelerin toplam sanayi işçisi istihdamındaki payı ABD'de yüzde 35 ama Rusya'da yüzde 17,8'dir. 100 ila 1000 arasında işçi çalıştıran işletmelerin payı iki ülkede birbirinin neredeyse aynıdır. Ancak, 1000'den çok işçi çalıştıran dev işletmelerin payı ABD'de yüzde 17,8'ken Rusya'da yüzde 41,4'tür! En önemli sanayi bölgelerinde bu oran daha da yüksektir: Petrograd bölgesinde yüzde 44,4, Moskova bölgesinde ise yüzde 57,3'tür. Rus sanayisi ile Britanya ve Alman sanayisini karşılaştırırsak benzer bir sonuçla karşılaşırız. Bu satırların yazarı tarafından ilk kez 1908 yılında ortaya konan bu gerçek, Rusya'nın ekonomik bakımdan geri olduğu basit fikri ile pek az bağdaşır. Ancak, bu gerçek, söz konusu geriliğin var olmadığını kanıtlamaz, onu diyalektik olarak tamamlar. Sanayi sermayesi ile banka sermayesinin iç içe geçmesi de Rusya'da başka herhangi bir ülkede rastlayamayacağınız ölçüde tamamlanmıştır.²⁵

İleri yapıların geri yapılara ait unsurları benimsemesinin en çarpıcı örneği ise ABD'dir. Kölecilik-feodalizm-kapitalizm sıralamasını tarihsel gelişmenin genel bir şablonu olarak görmekle yetinmeyip katı biçimde, harfiyen uyulması gereken bir kural olarak görenler için bu ülkenin deneyimi epey kafa karıştırıcıdır. Avrupa'dan Kuzey Amerika'ya göç eden sömürgeci-yerleşimciler feodalizm aşamasının üzerinden atlayarak, doğrudan kapitalist bir ekonominin inşasına girişmiştir. Buna rağmen, aynı kapitalist sınıf 17. yüzyıldan ABD İç Savaşı'nın sona erdiği 1865'e kadar geçen yaklaşık iki yüzyıl boyunca işgücü kıtlığı nedeniyle köle emeğini yoğun biçimde kullanmıştır.

24 Bu durum, ileri ve geri kavramlarının anlamsız olduğunu göstermez elbette. Yukarıda sunulan kişi başına milli gelir verileri dünya ekonomik hiyerarşisini bir harita kesinliğinde, somut olarak ortaya koyar. Aynı şey politik yapılar için de geçerlidir. Her kapitalist devlet bir burjuva diktatörlüğüdür ama bunun (parlamentar demokrasi, askeri diktatörlük, faşizm vb.) farklı biçimleri her bir toplumun içinde yaşadığı somut koşullar (ve gündelik yaşam) ile komünistlerinin saptayacağı somut politik görevler bakımından derin farklılıklar yaratır. Dolayısıyla, ilerilik ve gerilik kavramlarının son derece açıklayıcı ve kullanışlı olduğunu akılda tutarak her bir ülkede ileri ve geri unsurların nasıl iç içe geçtiğini dikkatlice incelemek gerekir.

25 Trotskiy, *The History of the Russian Revolution Volume 1*, s. 6.

Kısacası, ABD kapitalizmi feodalizmin üzerinden hem ileriye (kapitalizme) hem de geriye (köleciliğe) doğru atlayarak yaşanan bileşik gelişmenin ürünüdür. Rusya’da serfliğin tarihsel seyri de buna benzer bir örnektir. Batı Avrupa’da serfliğin çoktan çözülmüş olduğu 15. yüzyılda Rusya’da nispeten bağımsız köylülüğün yaygın olduğu bir tarımsal yapıdan (yine işgücü kıtlığı nedeniyle) serfliğe doğru geçiş yapılmıştır. Dahası, serfliğin resmen kaldırıldığı 1861’e değin Ural Dağları bölgesinde kapitalist nitelikteki, nispeten modern teknikleri kullanan, büyük metal fabrikalarında serf emeği yoğun olarak kullanılmıştır.²⁶ Kısacası, Rus sanayisi uzunca bir süre kapitalist üretim biçimi ile feodal emek örgütlenmesinin özgül bir bileşkesi temelinde gelişmiştir. Her iki örnekte de bileşik gelişme uzun vadede politik gericiliği beslemiştir. ABD’nin güney eyaletlerinde siyah nüfusun 1960’lı yıllara değin bir dizi temel yurttaşlık hakkından yoksun bırakılması ve ülkenin tamamında ırkçılığın günümüzde dahi varlığını sürdürmesi köleliğin mirasıdır. Rusya’da modern sanayi ile serf emeğinin birleşebilmesi, serfliğin 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar sürmesinde rol oynamıştır. Trotskiy, bileşik gelişmenin bu veçhesini şöyle saptar:

Üstelik, geri ülke dışarıdan hazır olarak devraldığı kazanımları daha ilkel olan kültürüne uyarlama sürecinde sıkça değersizleştirir. Bu asimilasyon sürecinin kendisi de çelişkili bir karakter kazanır. Böylelikle, I. Petro’nun iktidarı altında başta askeri ve sanayi alanlarında olmak üzere Batı’nın tekniğinin ve eğitiminin belirli unsurlarının kullanılmaya başlanması temel emek örgütlenmesi biçimi olarak serfliğin güçlenmesine neden olmuştur. Avrupa’dan alınan silahlar ve yine Avrupa’dan alınan borçlar -her ikisi de şüphesiz daha yüksek bir kültürün ürünleridir- ülkenin gelişimini geciktiren çarlığın güçlenmesine yol açmıştır.²⁷

Gelişme farkının kapanma potansiyeli: Bileşik gelişme yasasının bir diğer unsuru bazı ülkelerin yalnızca tarihsel aşamaların üzerinden atlama anlamında değil, ileri ülkeler ile aralarındaki farkı kapatma ve böylelikle birer ileri ülkeye dönüşme anlamında da “geriliğin imtiyazları”ndan yararlan-

²⁶ ABD’deki kölelik ile Rusya’daki serfliği karşılaştıran yararlı bir kaynak için bkz. Peter Kolchin, *Unfree Labor: American Slavery and Russian Serfdom*, Cambridge, Massachusetts: Belknap Press of Harvard University Press, 1987. Rusya’da metal sektöründe serf emeğinin kullanımı hakkında bkz. Thomas Esper, “Industrial Serfdom and Metallurgical Technology in 19th Century Russia”, *Technology and Culture*, cilt: 23, no: 4, 1982, s. 583-608. Bu konuya Lenin de değinmiştir: “Ülkemizde üreticinin kişisel bağımlılığı sadece tarımda değil, imalat sanayiinde (serf emeği kullanan fabrikalar), madencilik ve metalürjide, balıkçılıkta vb. de varolmuştur (ve günümüzde kısmen var olmaya devam etmektedir)” (Lenin, *Devrim Demokrasi Sosyalizm Seçme Yazılar*, çeviri: Sungur Savran, İstanbul: Yordam Kitap, 2009, s. 49).

²⁷ Trotskiy, *The History of the Russian Revolution Volume 1*, s. 3.

ma olasılığının bulunmasıdır. Geriden gelen bazı ülkeler en son teknolojiyi, en gelişkin yapıları hızla özümserken bazı gelişmiş ülkelerin bütün gelişme aşamalarından geçmiş olmaktan kaynaklanan karmaşık sorunlarla boğuşması gelişme farkının kapanmasına ve hatta geriden gelenlerin öne geçmesine neden olabilir:

Almanya ve ABD iktisadi bakımdan İngiltere'nin önüne geçmişlerse, bu, kapitalist gelişmelerindeki gecikme yüzündendir. Buna mukabil, Britanya kömür sanayisindeki muhafazakâr anarşi (tıpkı MacDonald ve dostlarının kafalarının içindeki anarşi gibi) İngiltere'nin kapitalizmde uzun bir süre boyunca hegemonyaya sahip olduğu bir geçmişin bedelinden başka bir şey değildir. Tarihsel bakımdan geri bir ulusun gelişmesi, zorunlu olarak, tarihsel sürecin farklı evrelerinin özgül bir bileşkesine yol açar. Betimlenen bu yörünge bütünsel olarak plansız, karmaşık ve bileşik bir niteliğe sahiptir.²⁸

Ancak, yukarıda eşitsiz gelişmeyi tartışırken belirttiğimiz gibi, geriden gelenlerin bileşik gelişme yoluyla ileridekilere yetişmesi gerçek bir olasılık olsa da, dünya kapitalist ekonomisinin hiyerarşik yapısından ötürü pek az ülke bunu gerçekleştirebilir. Trotskiy de bu olgunun altını çizer: “Ara aşamaların üzerinden atlama olasılığı mutlaka gerçekleşecek bir şey değildir elbette. Bunun derecesi ülkenin ekonomik ve kültürel kapasiteleri tarafından belirlenir.”²⁹ Bu yalnızca genel bir uyarı değildir, dünya kapitalist hiyerarşisinin katılaşmasına paralel olarak eşitsizlik farkının kapanmasının giderek zorlaştığı saptamasına dayanır. Trotskiy'in yukarıda alıntılanan İngiltere'nin Fransa'ya ve ondan daha az olmak üzere Almanya'ya geleceklerinin suretini gösterirken aynı şeyin Rusya ve Hindistan'ın geleceği için geçerli olmadığı saptaması tam da bunu ifade eder.

Geçen yüzyılın deneyimi bu saptamayı parlak biçimde doğrulamıştır. Bunun iki temel nedeni vardır. Birinci neden eşitsiz gelişmeyi tartışırken değindiğimiz sömürgeciliğin mirasıdır. 16. yüzyılın başından İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna değin az sayıda ülke sömürgeci, çok sayıda ülke sömürge olmuştur. Ayrıca, Batı ülkeleri arasındaki sömürge elde etme rekabetinde bazı ülkeler başarılı, diğerleri başarısız olmuştur. Bu fark, uzun vadede ülke-

28 a.g.e., s. 2-3. Thomas Veblen, 1915'te yayımlanan çalışmasında Almanya'nın İngiltere'yi endüstriyel gelişme bakımından yakalayıp geçmesini Trotskiy'e benzer biçimde, geriliğin avantajları ve ileriliğin dezavantajları temelinde açıklar (Thomas Veblen, *Imperial Germany and the Industrial Revolution*, New York: The MacMillan Company, 1915). Trotskiy ile Veblen arasındaki paralellik dikkat çeken bir kaynak için bkz. Baruch Knei-Paz, *The Social and Political Thought of Leon Trotsky*, Oxford: Clarendon Press, 1978, s. 94.

29 Trotskiy, *The History of the Russian Revolution Volume 1*, s. 3.

ler arasındaki gelişmişlik farkına etki etmiştir.

İkincisi, emperyalist ülkeler ile diğerleri arasındaki Araştırma-Geliştirme (AR-GE) kapasitesi farkının açılması ekonomik eşitsizliği derinleştirmiştir. Yüksek düzeyde sermaye birikimi ve nitelikli işgücü (iyi eğitilmiş, kalifiye işçiler, mühendisler, bilim insanları ve şirket yöneticileri) nedeniyle emperyalist ülkelerin AR-GE kapasitesi yüksektir. Sürekli olarak yeni, yüksek teknoloji ürünler geliştirirler ve bu sayede yüksek kârlar elde edebilirler. Sermaye birikimi ve işgücünün niteliği bakımından orta ve alt düzeydeki ülkelerin burjuvazisi bunu beceremez. Emperyalist sermayenin taşeronu olmaktan, onun dizayn ettiği ürünlerin parçalarının üretimini ve nihai montajını ucuza yapmaktan öteye gidemez ve bu nedenle düşük kâr oranlarıyla yetinmek zorunda kalır. Bu tip ülkelerde devletin uzun süre çok güçlü müdahalelerle hem sermaye birikimini hem de işgücünün niteliğini artıran adımlar atması gerekir. Tasarrufu teşvik etmek ve sanayi sektörüne ucuz kredi vermek üzere devlet bankalarının kurulması, sanayiye kaynak aktarmak üzere tarımın vergilendirilmesi, devletin altyapı, eğitim ve sağlığa yatırım yapması, döviz kurunun regülasyonu, sendikaların baskı altına alınması gibi önlemler bu kapsamdadır.³⁰ Zamanla gelişmişlik çitası giderek yükseldiği ve gelişmişlik farkı arttığı için dünya hiyerarşisinin alt ve orta katmanlarındaki ülkelerde devletin bu kısır döngüyü aşması için yapması gereken müdahalelerin kapsamı ve niteliği artar. Çok az sayıda kapitalist devlet bunun altından kalkabilir.

30 Sermaye birikiminin yetersiz olduğu bazı ülkelerde çok özel toplumsal-politik koşullar altında devletin çalışabilir nüfusu altyapı projelerinde ücret vermeden istihdam etmesi de bu kapsamdadır. Bu tip devlet müdahalesi Doğu Asya ülkelerinde gözlemlenmiştir. Çin Halk Cumhuriyeti'nde devlet özellikle kırsal kalkınma alanında bu yöntemi 1980'lerin başına kadar yoğun biçimde kullanmıştır (James E. Nickum, "Labor Accumulation in Rural China and Its Role since the Cultural Revolution", *Cambridge Journal of Economics*, cilt: 2, no: 3, 1978, s. 273-286). ABD'den büyük mali yardımlar almalarına rağmen Güney Kore ve Tayvan devletleri de 1960'lı ve 1970'li yıllarda kırsal kalkınmayı hızlandırmak için benzer yöntemler kullanmıştır (Kristen Elizabeth Looney, *The Rural Developmental State: Modernization Campaigns and Peasant Politics in China, Taiwan, and South Korea*, basılmamış doktora tezi, Cambridge, Massachusetts: The Department of Government, Harvard University). 19. yüzyılın sonundan 1970'lere değin Japonya'da devlet kırsal altyapı yatırımlarının bir bölümünü bizzat köylülerin gerçekleştirmesini sağlayarak üzerindeki mali yükü sınırlamıştır (Shigeru Ishikawa, *Essays on Technology, Employment and Institutions in Economic Development: Comparative Asian Experience*, Tokyo: Kinokuniya Bookstore, 1981). Güney Asya ve Afrika gibi kırsal az gelişmişlik sorununun büyük olduğu bölgelerde ise devletler benzer bir idari-politik kapasiteden yoksun oldukları için aynı şeyi becerememiştir.

**Tablo 2. Kişi Başına Düşen Milli Gelir, 1900-2010
(1990 Uluslararası Geary-Khamis Doları Cinsinden)³¹**

	1900	1917	1950	1970	1980	1990	2010
Dünya ortalaması	Yok	Yok	2.104	3.725	4.511	5.149	7.814
Çin	545	Yok	448	778	1.061	1.871	8.032
Eski S.S.C.B.	1.196	1.085	2.841	5.575	6.427	6.894	7.773
Güney Kore	Yok	624	854	2.167	4.114	8.704	21.701
Tayvan	Yok	979	916	2.537	5.260	9.938	23.292

Bu nedenle, Almanya ve ABD'nin Britanya'ya yetişmesi, Japonya'nın aynı şeyi tekrarlamasından çok daha kolay olmuştur. Gelişmişlik farkını kapatmak zaman içinde daha da zorlaşmıştır. 20. yüzyılın ikinci yarısında yalnızca Güney Kore ve Tayvan zenginler kulübüne katılabilmektedir.³² Bu sonuç, söz konusu ülkelerin kendi çabalarının değil, çok özel uluslararası koşulların ürünüdür. Soğuk Savaş döneminde ABD Kuzey Kore'ye karşı Güney Kore'yi, Çin Halk Cumhuriyeti'ne karşı Tayvan'ı model ülke yapmayı amaçlamıştır. Bu nedenle, muazzam miktarda finansal kaynak aktararak, doğrudan yatırım yaparak ve iç piyasasını bu ülkelerden gelen mallara açarak Güney Kore ve Tayvan'ı zenginler kulübüne dahil eden süreci başlatmıştır. Başka hiçbir ülke aynı başarıyı tekrarlayamamıştır.

Dahası, aynı dönemde zengin ülkeler ile arasındaki mesafeyi bir nebze azaltabilen ülkelerin sayısı da çok azdır. 1928-70 aralığında Sovyetler Birliği (bürokratik çarpıklıklarla malul de olsa) merkezi planlamayı, tarımdan sanayiye muazzam miktarda kaynak aktarımını, çalışabilir nüfusun tamamının düşük ücretlerle istihdamını ve ekonomik kalkınma için seferber edilmesini içeren çok güçlü müdahaleler yaparak Batı ile arasındaki mesafeyi (ancak) bir miktar azaltmıştır.³³ 1949 sonrasında Çin Halk Cumhuriyeti de benzer müdahaleler ile ekonomik altyapıyı geliştirmiş ve işgücünün niteliğini artır-

31 Maddison Projesi veri tabanı. Bu kaynak, eski Sovyetler Birliği, Güney Kore ve Tayvan'a ilişkin verileri o ülkelerin resmen mevcut olmadığı dönemler için de sunuyor. Örneğin Sovyetler Birliği adlı devlet 1900 ve 2010 yıllarında mevcut olmasa da, veri tabanında o sınırlar içindeki coğrafyanın kişi başına düşen milli geliri belirtiliyor.

32 Bunu Hong Kong ve Singapur gibi finans merkezi işlevi gören şehir devletçikleri ile Birleşik Arap Emirlikleri, Katar ve Suudi Arabistan gibi sahip oldukları doğal kaynakları zengin ülke statüsüne kavuşmaları için yeterli olan ülkeleri hariç tutarak söylüyoruz. Tayvan ve Güney Kore şehir devleti ve doğal kaynak zengini olmadıkları için İkinci Dünya Savaşı sonrasında öteki az gelişmiş ülkelerle benzer konumdaydılar. Zenginler kulübüne katılmaları bu nedenle dikkat çekicidir.

33 Sovyet ekonomisinin başarılarını ve başarısızlıklarını dikkatli biçimde sergileyen bir kaynak için bkz. Robert C. Allen, *Farm to Factory: A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution*, Princeton: Princeton University Press, 2003.

mıştır. Bu tarihsel kazanımlar ile 1980'lerden itibaren ülkeye gelen büyük miktardaki doğrudan sermaye yatırımının bileşimi Çin'in son otuz yıldaki ekonomik yükselişinin temelini oluşturmuştur. Bunun sonucunda Çin, dünya ekonomik hiyerarşisinin en alt basamağından orta basamağına yükselmiştir. Tablo 2 bu durumu sergiliyor.³⁴ Dünya nüfusunun yaklaşık beşte birinin bu ülkede yaşadığı göz önünde bulundurulduğunda bunun ne denli önemli ve denge değiştirici bir gelişme olduğu anlaşılır. Özetle, Trotskiy'in geriliğin imtiyazlarına ilişkin tespitlerinin tamamı pratikte doğrulanmıştır.

Tüm bunların dünya çapındaki rekabete ilişkin sonuçlarına değinerek bitirelim. Geri ülkelerin gelişmiş ülkeleri yakalamasının zorlaşması dünya ekonomisinin ve siyasetinin istikrarlı biçimde geliştiği anlamına gelmez. Aralarındaki gelişmişlik farkı pek az olan emperyalist sermayeler ve ülkeler birbirleri ile durmaksızın rekabet ederler. Ayrıca, Çin gibi dünya ekonomik hiyerarşisinin orta basamağında yer alan ve ileri ülkelere yetişmek için çabalayan ülkeler ile ABD ve Japonya gibi hiyerarşinin üst basamağında bulunan ülkeler arasında da ciddi bir ekonomik ve askeri rekabet yaşanmaktadır. Dolayısıyla, ileri ülkeleri yakalamanın giderek güçleşmesi emperyalist devletlerin hem kendi aralarında hem de diğer devletler ile bölgesel savaflara veya dünya savaşına tutuşabileceği gerçeğini değiştirmez.

Eşitsiz ve bileşik gelişme yasasının tarihsel sınırları

Trotskiy, “ulusal eşitsizliğin tarihsel gelişmenin en genel ürünü” olduğunu ve onu “bütün boyutları içinde ele almak ve bunun yanı sıra da kapitalizm-öncesi geçmişe uygulamak” gerektiğini yazarak eşitsiz gelişme yasasının kapitalizm öncesinde de işlediğini saptamıştır.³⁵ Bununla birlikte, bir bütün olarak eşitsiz ve bileşik gelişme yasasının kapitalizmden önce ne ölçüde işlediği sorusu yakın döneme kadar ciddi biçimde yanıtlanmamıştır. Trotskiy bu yasayı geri ülkelerin kapitalizme geçişi ve bunun yarattığı politik çelişkilerin açığa çıkardığı sürekli devrim dinamikleri bağlamında ele aldığı için bu konunun araştırılmamış olması normaldir. Bununla birlikte, yasanın tarihsel sınırlarını saptamak tarihsel materyalist kuramın gelişimine yardımcı olacağı için önemlidir. Justin Rosenberg ve onu izleyen bir dizi araştırmacının son yıllarda yaptığı çalışmalar, yasanın insanlık tarihinin önemli bölümünde işlemiş olduğunu ikna edici biçimde ortaya koymuştur. Bu yaklaşıma göre, tarihin ilk evrelerinden itibaren dünya üzerinde birden

34 Çin'in ekonomik yükselişi konusunda şu yazımıza bakılabilir: “Dünya Kapitalizminin Krizi ve Çin'in Yükselişi”, *Devrimci Marksizm*, no: 13-14, 2011, s. 9-47.

35 Troçki, 1976, s. 34.

fazla toplumun varlığı ve karşılıklı etkileşimi tarihsel değişimi belirleyen en önemli faktörlerden birisi olagelmıştır. Modern ulus son birkaç yüzyılın ürünü olsa da, farklı toplumların sınırları (az-çok) belirli ülkeler biçiminde örgütlenmesi ve bu temelde birbirleriyle ilişki kurması oldukça eski bir olgudur. Toplumlar arası ilişkilerin seyahatler, evlilikler, savaşlar, ticari ve diplomatik ilişkiler yoluyla giderek yoğunlaşmasına bağlı olarak bir ülkenin diğer bir ülkede gerçekleşen teknolojik yeniliklerden, oluşturulan yeni ekonomik ve politik kurumlardan haberdar olması kolaylaşmıştır. Bu durum, bir yandan eşitsiz gelişme olgusunun fark edilmesine, diğer yandan eşitsiz gelişmenin kamçısı altında ileri yapılara ait unsurların nakledilmesine, yani bileşik gelişmeye neden olmuştur. Bu yaklaşımdan hareketle iki önemli sonuca ulaşabiliriz. Birincisi, kapitalizm öncesinde toplumsal değişimin büyük ölçüde toplumların iç dinamiklerine dayandığı (yaygın) varsayımı geçersizdir. Bununla bağlantılı ikinci sonuç kapitalizmin yalnızca İngiltere'nin iç dinamiklerinden (ülke içindeki sınıf mücadelelerinden) doğup daha sonra dünyanın geri kalanına yayıldığını varsayan yaklaşımın yanlış olduğudur.³⁶

Eşitsiz ve bileşik gelişme yasasının bu şekilde yeniden formüle edilmesi, onun feodalizme ve kapitalizme geçiş süreçlerini derinden etkilediğinin fark edilmesini sağlıyor. Bunun için öncelikle Avrupa'nın tarihin büyük bölümünde ekonomik ve politik devrimlere öncülük ettiği varsayımına dayanan Avrupa-merkezci tarih anlayışının terk edilerek, kapitalist sömürgeciliğin 15. yüzyılın sonunda başlamasından önceki tarihin büyük bölümünde Avrupa'nın Asya ve Kuzey Afrika'ya nazaran pek çok bakımdan geri bir konumda olduğunu saptamak gerekir.³⁷ Avrupa feodalizminin yerleşmesini sağlayan tarım teknolojilerinin (su değirmeni, yel değirmeni, kulaklı pulluk, demir at nalı ve koşum takımları) hiçbiri Avrupa'da icat edilmemiş, tamamı Asya ve Kuzey Afrika'dan ithal edilmiştir. Benzer biçimde, Avrupa feodalizminin iktidar yapısının oluşumunda önemli rol oynayan, şok süvariliğine dayalı yeni savaşma biçimi ilk kez Persler tarafından geliştirilmiş, onu teknik olarak mümkün kılan at üzengisi de ilk kez Çinliler tarafından üretilmiştir. Her iki yenilik de Avrupa'ya sonradan ithal edilmiştir. Avrupa'nın Asya

36 Justin Rosenberg, "Why is There No International Historical Sociology?", *European Journal of International Relations*, cilt: 12, no: 3, 2006, s. 307-340; Rosenberg, "International Relations-The 'Higher Bullshit': A Reply to the Globalization Theory Debate", *International Politics*, cilt: 44, no: 4, 2007, s. 450-482. Ayrıca bkz. Barker, 2006, s. 76-78.

37 Avrupa-merkezci tarih anlayışı, Marx'ın ve Trotskiy'in sağlığında tarih yazımı alanına tamamen hâkim olduğu için her iki kuramcı da bu yaklaşımı zorlayan adımlar atmalarına rağmen onu bütünüyle bir kenara bırakamamıştır. Trotskiy'in bileşik gelişmenin tarihsel sınırlarını kapitalizmden geriye doğru çekmekte eksik kalmasının nedenlerinden birinin bu olması muhtemeldir.

karşısında ekonomik ve askeri geriliğini aşma çabası kapitalizmin yükselişinde de büyük rol oynamıştır. Batı Avrupa, 16. yüzyılın başında Çin ve Hindistan karşısında ciddi bir ticaret açığı veriyordu. Avrupa’da üretilen mallara Asya’da talep olmadığı için Avrupa büyük miktarda altın ve gümüş elde etmek zorundaydı. Bu Osmanlı İmparatorluğu’nun ciddi askeri basıncını geri püskürtmek için planlanan yeni haçlı seferlerini finanse etmek için de gerekliydi. Sömürgeleştirilen Amerika kıtasında Afrika’dan getirilen milyonlarca köleyi çalıştırarak yapılan madencilik sayesinde tüm bunlar için gerekli olan altın ve gümüş üretilmiştir. Amerika’nın fethi, önceden planlanmayan çok daha önemli sonuçlar vermiştir. Atlas Okyanusu boyunca yapılan köle ticareti ile sömürgelerden elde edilen devasa mali kaynaklar Batı Avrupa’daki Sanayi Devrimi’nin finansmanını sağlamıştır.

Bileşik gelişmenin kapitalizmin doğuşundaki rolü bundan ibaret değildir. Avrupa’da Sanayi Devrimi’nin temelini oluşturan buhar makinesi, kömür yapım fırını, maden eritme ocağı, demir ve çelik teknolojileri ve iplik eğirme makineleri gibi teknolojiler, Çin’de (ve bir ölçüde Hindistan’da) asırlardır kullanılan teknolojilerin ithali ve geliştirilmesinin ürünüdür. Avrupa’daki tarım devriminin teknolojik temelini oluşturan demir pulluk, dönerek çalışan harman savurma makinesi ve tohum ekme makinesi ile toprak verimini artıran ürün rotasyonu sistemleri de Çin’den ithal edilmiştir. Avrupa kapitalizminin gelişimine ciddi katkı yapan matbaa Çin’den, çift taraflı muhasebe defteri tekniği, döviz alım satımı yapan bankalar, mahsup ve takas yoluyla ticaret, ortaklık ve sözleşme kanunu gibi araçlar da Ortadoğu’dan ithal edilmiştir.³⁸

Osmanlı İmparatorluğu’nun dış politikasının söz konusu bileşik gelişme süreci üzerindeki etkisi büyüktür. Osmanlı’nın Habsburg, Cenova, Venedik, İspanya ve Portekiz ile giriştiği askeri rekabet bu devletleri uzun süre uğraştırmıştır. Böylelikle söz konusu devletlerin askeri baskısından kurtulan Britanya, Hollanda ve Fransa modern devlet inşasını büyük bir hızla gerçekleştirebilmiştir. Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu Britanya, Hollanda ve Fransa’ya kapitülasyonlar verirken aynı imtiyazı rekabet halinde olduğu Habsburg ve diğerlerine tanımamıştır. Bu iki faktörün etkisiyle geriden gelen Kuzeybatı Avrupa ülkeleri, Habsburg ve İspanya gibi ileri ülkeleri yaka-

38 Yukarıdaki üç paragrafta yer alan bilgiler için şu iki kaynaktan yararlandık: John M. Hobson, *The Eastern Origins of Western Civilization*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004, s. 100-104, 161-218, 297; Hobson, “What’s at Stake in the Neo-Trotskyist Debate? Towards a Non-Eurocentric Historical Sociology of Uneven and Combined Development,” *Millennium*, cilt: 40, no: 1, 2011, s. 147-166.

layıp geçmiştir. Osmanlı etkisiyle üzerlerindeki askeri basıncın azalması İngiliz hâkim sınıflarının homojenleşmesine katkıda bulunmuştur. Bu durum, soylular ile merkezi devletin ittifakının köylü ayaklanmalarını bastırmasını ve köylülüğü mülksüzleştirmesini kolaylaştırmıştır.³⁹

Ayrıca, Britanya'nın ekonomiye devlet müdahalesinin çok sınırlı olduğu "bırakınız yapsınlar" anlayışının tipik örneği olduğu iddiasının aksine, bu ülkede devlet ekonomik gelişme sürecinde çok büyük rol oynamıştır. Britanya sanayileşme sürecine geç başlayan ülkelere özgü yüksek gümrük vergileri ile iç piyasayı koruma politikasını Almanya, Fransa ve Rusya gibi ülkelere daha sıkı biçimde uygulamıştır. Ortalama gümrük vergisi oranı, Britanya'nın ilk sanayileşme atılımını yaptığı 1700-1799 döneminde % 27, 1800-1845 döneminde ise % 40'tır. Aynı oran, Fransa'nın sanayileşme döneminde (1840-1913) % 10, Almanya'nın sanayileşme döneminde (1850-1913) % 7, Rusya'nın sanayileşme döneminde (1870-1913) ise % 26'dır.⁴⁰ Trotskiy'in Çarlık Rusya'sını incelerken işaret ettiği askeri modernleşmenin yüksek vergilerle finansmanı olgusu Britanya için daha fazla geçerlidir. Britanya'nın sanayileşme atılımını yaptığı dönemde askeri harcamaların devlet bütçesindeki oranı Fransa, Almanya ve Rusya'nın benzer dönemlerindeki askeri harcama oranlarından daha yüksektir. Rusya örneğinde olduğu gibi Britanya'da da bu mali yük yüksek tüketim vergileri yoluyla işçi sınıfının sırtına binmiştir.

Dahası, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Japonya, Güney Kore ve Tayvan'ın uyguladığı ihracatı teşvik politikaları da Britanya'nın sanayileşme sürecine damga vurmuştur. 1721'den itibaren devlet, ihraç edilecek malların üretiminde kullanılan hammaddelerin ithalatını ucuzlaştırmak amacıyla gümrük vergisi indirimleri yapmıştır.⁴¹ İçeride korumacı politikalar izleyen Britanya, Hindistan gibi sömürgelerinde dış ticareti serbestleştirerek bu ülkelerin benzer bir sanayileşme süreci yaşamalarını engellemiş, böylelikle Britanyalı sanayicilerin bu ülkelerin iç piyasalarına hâkim olmasını ve hammaddelerini kolayca elde etmesini sağlamıştır. 17. yüzyılda Hint tekstil ürünlerinin net ithalatçısı olan Britanya, bu çifte standartlı politika sayesinde Hindistan'a 1815'te 40 milyon sterlin, 1874'te 190 milyon sterlin değerinde pamuklu tekstil ihraç edebilmiştir.⁴² Nihayet, Asya ve Batı Hint

39 Kerem Nişancıoğlu, "The Ottoman Origins of Capitalism: Uneven and Combined Development and Eurocentrism", *Review of International Studies*, cilt: 40, no: 2, 2014, s. 339-346.

40 Hobson, 2004, s. 249.

41 a.g.e., s. 256.

42 a.g.e., s. 263-264.

Adaları'ndan yapılan sermaye transferleri Britanya'nın toplam sermaye oluşumunun 1770'te % 36,5'ini, 1801'de % 46,1'ini, 1811'de % 44,5'ini ve 1821'de % 36,7'sini karşılamıştır.⁴³ Kısacası, kapitalizmin doğuşu ve yükselişi yalnızca Batı Avrupa ülkelerinin iç dinamiklerinin değil, bu ülkelerin geriden gelmenin imtiyazından yararlandığı, bir dizi önemli dış faktörün şekillendirdiği ve devlet müdahalesinin büyük rol oynadığı bir eşitsiz ve bileşik gelişme sürecinin ürünüdür.

Sürekli devrim

Bilindiği gibi, Trotskiy sürekli devrim kuramını ilk kez 1905 Devrimi sonrasında Rusya'nın özgül koşullarına odaklanarak geliştirmişti. 1929'da kaleme aldığı *Sürekli Devrim*'de teoriyi geri ülkelerin (sömürge, yarı-sömürge ve bağımlı ülkeler) tamamına uygulanabilecek biçimde genelleştirdi. Bunu yaparken söz konusu ülkeler arasındaki önemli farklılıkları gözden kaçırmadı. Sömürgeler ile öteki geri ülkeler arasındaki farkın sürekli devrim dinamikleri bakımından özellikle önemli olduğunu saptadı. Sömürge ülkelerde devlet aygıtı sömürgeci devlet tarafından kontrol edildiği için uygulanan politikalar ekonomik geriliği aşmayı değil, sömürgeci devletin çıkarları doğrultusunda bazı sektörlerin geliştirilmesini amaçlar. Sömürgelerde devlet aygıtı, doğası gereği ulusal bağımsızlık temelinde ekonomik kalkınmayı hedefleyen inisiyatiflere izin vermez. Politik bağımsızlığını (farklı düzeylerde) muhafaza eden yarı-sömürge ve bağımlı ülkelerde (özellikle de ikincisinde) durum farklıdır. Bu ülkelerde devlet eliti belirli anlarda ekonomik geriliğin bilinçli müdahalelerle aşılabileceği umudunu taşıyabilir ve buna yönelik hamleler yapabilir. Rusya'da I. Petro'nun 1682'de tahta çıkmasından itibaren yapılan reform hamleleri, Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. yüzyılın sonundaki Nizam-ı Cedit reformlarından itibaren harcanan modernleşme çabaları, Çin'de Çing hanedanlığının 19. yüzyılın sonunda yaptığı Kendini Güçlendirme Reformları ve onu izleyen öteki hamleler ve Japonya'da 19. yüzyılın ikinci yarısındaki Meiji Restorasyonu bunun bilinen örnekleridir. Japonya haricindeki örneklerde modernleşme ekonomik geriliğin aşılmasına yetmemiştir. Ancak, söz konusu reformların sonucunda dışarıdan ithal edilen bir dizi ileri ekonomik ve politik yapı ile tarihsel bakımdan köklü geri yapıların bileşik gelişmesi bu ülkelerin her birinde patlayıcı politik çelişkiler yaratmıştır. Bu durum, proletaryanın köylülük ile ittifak halinde iktidarı

43 Utsa Patnaik, "New Estimates of Eighteenth-Century British Trade and Their Relation to Transfers from Tropical Colonies", K. N. Panikkar, Terence J. Byres ve Utsa Patnaik (derleyenler), *The Making of History-Essays Presented to Irfan Habib*, Londra: Anthem Press, 2002 içinde, s. 389.

ele geçirip demokratik ve sosyalist devrimin görevlerini kesintisiz biçimde gerçekleştirmesini (sürekli devrimi) gündeme getirmiştir. Bir dizi nesnel ve öznel faktör Japonya ve Osmanlı'da bu potansiyelin gerçeğe dönüşmesini engellerken, Rusya ve Çin'de sürekli devrim 20. yüzyılda somut olarak gerçekleşmiştir.

Trotskiy'e göre, bu tip ülkelerde sürekli devrim dinamikleri üç temel unsurdan oluşur: 1. siyasi bilinç ve örgütlülük düzeyi sayısal ağırlığını çok aşan proletarya, 2. modernleşme çabalarının ekonomik faturasını yüksek vergilerle ödeyen ve toprak sorunu çözülmeyi bekleyen köylülük, 3. ekonomik bakımdan cılız ve dışa bağımlı, politik bakımdan zayıf, korkak ve eski rejimin hâkim sınıflarına muhtaç olan, dolayısıyla proletarya ve köylülük üzerinde hegemonya kurmakta zorlanan burjuvazi. Trotskiy, Rusya özelinde bu unsurları ayrıntılı olarak tarif eder. Rusya'nın sanayileşme hamlesi, ülkenin tamamını kapsayamamakla ve Batı ile arasındaki ekonomik mesafeyi kapatamamakla birlikte politik bakımdan önemli sonuçlara yol açmıştır. Milyonlarca köylü bir çırpıda tarımdan koparak proleterleşmiştir. Bu kitleler, esnafılığı veya zanaatkârlığı deneyimlemeden, küçük atölyelerde çalışmadan, birdenbire büyük ve modern fabrikalarda işçileşmiştir. Ayrıca, bileşik gelişmeyi tartışırken gördüğümüz gibi, 20. yüzyılın başında Rus sanayisi Batı'daki pek çok muadiline göre çok daha büyük ölçekli ve yoğundu. Bunun iki önemli sonucu vardır. Birincisi, Marx'ın proletaryanın burjuvazinin mezar kazıcısına dönüşümünü tarif ederken saptadığı gibi,⁴⁴ çok sayıda işçinin büyük işletmelerde bir araya gelmesi onları kaynaştırmış, dayanışmalarını geliştirmiş ve burjuvazi karşısında birleşmelerini kolaylaştırmıştır. Bununla bağlantılı bir diğer olgu sanayinin yoğunluğu nedeniyle büyük sermaye ile proletarya arasında bulunan ve sınıf mücadelesini yumuşatıcı etki yapabilen ara/orta sınıfsal katmanların zayıflığıdır. Bütün bunlar Rusya'da işçi sınıfının toplumdaki sayısal ağırlığının çok üzerinde bir bilinç ve örgütlülüğe sahip olmasının zeminini hazırlamıştır.

Burjuvazinin politik hegemonya kurma yeteneğinden yoksunluğu bu durumu perçinlemiştir. Marx'ın 1848 devrimlerinin ertesinde Batı Avrupa özelinde yaptığı burjuvazinin ilerici niteliklerini proletarya korkusu nedeniyle kaybettiği tespiti Rusya için de en başından itibaren geçerliydi. Yerli burjuvazi çarlık rejiminin kanatları altında gelişmişti ve ekonomik bakımdan cılızdı. Bu nedenle, klasik burjuva devrimi şablonuna göre hareket ederek otokrasiyi yıkmaya ve temsili demokrasiye dayanan bir rejim kurmaya mecali yoktu. Ayrıca, hızla militanlaşan işçi hareketine karşı kendini savunabil-

44 Marx ve Engels, 2008, s. 32.

mek için asırlardır ülkeyi yöneten otokrasi ile uzlaşmaya mecburdu. Bu, aynı zamanda, otokrasinin kırlardaki sınıfsal temeli olan büyük toprak sahipleri ile de uzlaşma anlamına geliyordu. Burjuvazi ciddi bir toprak reformu gerçekleştirmediği için yoksul köylülük üzerinde hegemonya kuramadı. Ek olarak, devletin hızlı sanayileşmeyi finanse etmek için tarıma ağır vergiler koyması da köylülüğü yabancılaştırmıştı.⁴⁵ Fransa'da burjuvazi, köylülük üzerindeki hegemonyası sayesinde Paris Komünü'nü bastırabilmişti.⁴⁶ Rus burjuvazisi benzer bir olanaktan yoksundu:

Köylülük, ateşli silahları kullanmayı öğrendikten sonra dahi tarımsal demokratik devrimi, yani kendi devrimini kendi başına gerçekleştirememiştir. Bir önderliğe sahip olmak zorunda olmuştur. Dünya tarihinde ilk kez işçinin kişiliğinde bir önder bulmak köylünün yazgısı olmuştur. Rus devrimi ile ondan önceki tüm devrimler arasındaki temel ve hatta bütün fark burada yatmaktadır [...]

Rus burjuvazisi, Rus tipi haricinde isteyebileceğiniz her türden, Fransız, Danimarka veya Amerikan tipi tarımsal evrimin düşünüyordu. Ancak, kendisini Fransız tarihi veya Amerikan toplumsal yapısı ile güzelce donatmayı ihmal etmişti. Demokrat aydınlar, belirleyici an gelip çatığında (devrimci geçmişlerine uygun olmayan biçimde) devrimci köy ile değil, liberal burjuvazi ve toprak sahipleri ile birlikte tutum aldılar. Bu koşullar altında yalnızca işçi sınıfı köylü devriminin başına geçebilirdi.

Geri unsurların en modern faktörler ile özel bir karışımı anlamına gelen geri ülkelerde bileşik gelişme yasası burada en tamamlanmış haliyle karşımıza çıkar ve Rus devriminin temel esrarını çözmek için gereken anahtar bize sunar. Eski Rus tarihinin barbarlığının bir mirası olan tarım sorunu burjuvazi tarafından çözülebilmeye olsaydı Rus proletaryası muhtemelen 1917'de iktidara gelemezdi. Sovyet devletin gerçeğe dönüşebilmesi için birbirinden tamamen farklı tarihsel varlıklara ait iki faktörün yan yana gelmesi ve iç içe geçmesi gerekiyordu: burjuva gelişmesinin şafağına özgü bir hareket olan köylü savaşı ve onun gerilemesinin işaretini veren proleter ayaklanması. 1917'nin özü budur.⁴⁷

Burjuva hegemonyasını engelleyen diğer faktör yabancı sermayeye olan bağımlılıktı. Rusya'nın sermaye birikiminin yetersizliği ülkeyi en başından itibaren yabancı sermayeye bağımlı kılmıştır. Yabancı sermaye, sanayi yatırımı, bankacılık faaliyetleri ve devlete verdiği borçlarla ülkede ciddi bir güç kazanmıştır. Doğası gereği istekleri karşılandığı müddetçe yatırım yaptığı ülkenin devleti ile iyi ilişkiler kurmayı tercih ettiği ve politik istikrarsızlığa yol açacak girişimlerden mümkün olduğunca kaçındığı için yabancı sermayenin

45 Trotsky, *The History of the Russian Revolution Volume 1*, s. 3.

46 a.g.e., s. 36.

47 a.g.e., s. 36-37.

Rusya’da bir burjuva demokratik devrimine yardımcı olması imkânsızdı.⁴⁸

Bu nedenlerden dolayı, Rusya’da burjuvazi politik hegemonya kuramamıştır. Yukarıda özetlenen olgular ilk kez Trotskiy tarafından 1906’da yayımlanan *Sonuçlar ve Olasılıklar*’da saptanmıştır. Trotskiy, Rusya’nın dünya sisteminin zayıf halkası olduğunu ve sosyalist devrimin Batı’dan önce Rusya’da zafer kazanması olasılığının yüksek olduğunu belirtmiştir. Burjuva hegemonyasının eksikliğinin proletaryaya köylülük ile ittifak kurarak iktidarı ele geçirme imkânını sunduğunu saptamıştır. Ekim Devrimi, bu saptamayı parlak biçimde doğrulamıştır.

Trotskiy 1929’da yayımlanan *Sürekli Devrim*’de Rusya’dan çok daha geri ülkelerde de eşitsiz ve bileşik gelişmenin sürekli devrimi gündeme getirdiğini tespit etmiştir:

Demokratik devrimini gerçekleştirmemiş veya tamamlamamış bir ülkenin özellikleri öylesine büyük bir öneme sahiptir ki, bütün bunların proleter öncüsünün programına temel olarak alınması gerekir. Komünist partisi burjuvazi ve onun demokratik ajanlarına karşı mücadelesinde, işçi sınıfı ve genel olarak emekçilerin çoğunluğunu ancak böylesine bir ulusal program temeli üzerinde gerçekten ve başarılı bir biçimde yanına çekebilir. Bu mücadelede başarı olasılığı, büyük ölçüde, proletaryanın ülke ekonomisindeki rolü ve bunun sonucu olarak ülkenin kapitalist gelişme düzeyi tarafından belirlenir, elbet. Ama yine de bu, tek kıstas değildir. Ülkede “halk için” büyük öneme sahip, çözümü ulusun çoğunluğunu ilgilendiren ve en kararlı devrimci girişimleri gerektiren acil bir sorunun bulunması da aynı derecede önemli bir meseledir. Çeşitli biçimleriyle, tarım sorunu ve ulusal sorun bunların arasındadır. Tarım sorununun çok ciddi bir durum arz ettiği ve dayanılmaz ulusal baskıların bulunduğu sömürge ülkelerde, genç ve görece küçük proletarya, **ulusal demokratik** devrim temeli üzerinde, gelişmiş ülkelerin tamamen **sosyalist** temel üzerinde mücadele eden proletaryasından daha önce iktidara gelebilir. Ekim’den bu yana hiç kimsenin bunu kanıtlamak zorunda kalmadığı sanılabilir. Ama ideolojik gericilik yılları boyunca ve epigonların teorik sefaleti içinde temel devrim kavramları öyle kokuşmuş, öyle çürümüş ve öyle.. Kuusinenleştirilmiştir ki, insan her defasında yeni baştan başlamak zorunda kalıyor.⁴⁹

Sürekli devrimin ikinci unsuru proletaryanın iktidarı ele geçirmesinin devrimci sürecin sonu değil, başlangıcı olmasıdır. Proleter devrim, zafere ulaştığı ülkenin içinde ve dışında yeni çelişkiler üretir:

“Sürekli devrim” teorisinin ikinci yanı, sosyalist devrimin kendisi ile ilgilidir. Tüm toplumsal ilişkiler çok uzun bir süre ve sürekli iç mücadeleler içinde, dö-

48 a.g.e., s. 8.

49 Troçki, 1976, s. 162-163.

nüşüm geçirirler. Toplum deri değiştirmeye devam eder. Değişimin her aşaması dolaysız olarak bir öncekinden köklenir. Bu süreç zorunlu olarak politik bir nitelik taşır, yani, değişim halinde olan toplumun içindeki çeşitli grupların çatışmaları ile gelişir. İç ve dış savaşlar yerlerini “barışçı” reform dönemlerine bırakır. Ekonomi, teknik, bilim, aile, ahlak ve günlük hayattaki devrimler, karmaşık karşılıklı etkiler içinde gelişir ve toplumun dengeye ulaşmasına engel olur. Sosyalist devrimin sürekli niteliği burada yatmaktadır.⁵⁰

Sosyalist devrimin ortaya çıkardığı çelişkilerin bazıları barışçı yollarla çözülebilir. Örneğin proletarya köylülüğü kazanabilmek için devlet olanaklarını sonuna kadar kullanır. Bu yöntem, tarımın kolektifleştirilmesi gibi çetin bir görevin köylülüğün geniş kesimlerinin rızasıyla, nispeten barışçıl biçimde çözülebilmesini sağlayabilir ve sosyalizmin inşasını ilerletir:

Proletarya, iktidarını perçinlemek için, devrimin tabanını genişletmek zorundadır. Emekçi kitlelerin birçok kesimi, özellikle kırsal kesimler (ancak devrimin öncüsü kent proletaryası, devletin başına geçtikten sonra) devrime çekilecek ve politik olarak örgütleneceklerdir. Ondan sonra, devlet kaynaklarından yararlanılarak bu kesimler arasında ajitasyon ve örgütlenme çalışmaları yürütülecektir. Yasama gücünün kendisi, kitlelerin devrimcileştirilmelerinde önemli bir araç haline gelecektir.⁵¹

Eğitimin, sağlık hizmetlerinin ve ekonomik altyapının geliştirilmesi gibi başlıklarda kitlelerin gönüllü seferberliği temelinde ciddi sıçramalar yapmak mümkündür. Ancak, proleter iktidarını ezmek için yapılan iç ve dış müdahaleleri barışçıl biçimde yenilgiye uğratmak mümkün değildir. Bu durumda tekil ülkelerde iç savaşlar, uluslararası planda devrimci savaşlar gündeme gelebilir:

İktidarın proletaryanın eline geçmesi devrimi tamamlamaz, başlatır sadece. Sosyalist inşa, ulusal ve uluslararası ölçekte sınıf mücadelesi temeli üzerinde mümkündür ancak. Bu mücadelenin kapitalist ilişkilerin dünya düzeyindeki ezici egemenliği şartlarında, patlamalara, yani içeride iç savaşlara, dışarıda da devrimci savaşlara yol açması kaçınılmazdır. İşte, ister demokratik devrimini daha dün gerçekleştirmiş bir geri ülkede olsun, ister ardında uzun bir demokrasi ve parlamentarizm dönemi bulunan eski bir kapitalist ülkede, genel olarak sosyalist devrimin süreklilik niteliği de burada yatmaktadır.⁵²

50 a.g.e., s. 15-16.

51 a.g.e., s. 78.

52 a.g.e., s. 192.

Sürekli devrim teorisinin en son ve en kilit unsuru dünya devrimidir. Trotskiy'e göre, kapitalizm bir dünya sistemi olduğu için sosyalizm de bir dünya sistemine dönüşmeden onu aşamaz. Eşitsiz gelişme yasası, dünya kapitalist sisteminin var olduğu müddetçe ileri ve geri ülkeler arasındaki ekonomik eşitsizlikleri yeniden üreteceğini ortaya koyar. Çalışma saatlerinin ciddi biçimde düşürülmesi, herkesin ihtiyacı olduğu ürünlere rahatça ulaşabilmesi ve istediği alanlarda kendini geliştirme olanağına kavuşabilmesi için belirli bir ekonomik refah ve bolluk seviyesine ulaşmak gereklidir. Emek üretkenliğinin yüksek olduğu emperyalist ülkelerde bu koşullar mevcuttur. Ancak, bu tek bir emperyalist ülkede devrimin olması halinde orada sosyalizmin rahatça kurulabileceği anlamına gelmez. Böyle bir durumda diğer emperyalist devletler ekonomik ambargo ve askeri yöntemleri kullanarak bu ülkenin ekonomik refah seviyesini düşürebilirler. Bu durum, ekonomik refah seviyesinin düşük olduğu ülkeler için daha çok geçerlidir. Bu ülkeler sosyalist insanın tamamlanması için gerekli ekonomik bolluğa zaten sahip değildir. Söz konusu kısır döngü, ancak dünya devrimi yoluyla tedricen aşılabılır. Geri ülkeler dünya sisteminin zayıf halkası oldukları için sosyalist devrimlerin evvela bu ülkelerde gerçekleşmesi ihtimali güçlüdür. Marx, "bu şiddetli kasılmalar, zorunlu olarak burjuva organizmasının (dengenin yeniden sağlanması olasılığının daha güçlü olduğu) kalbinden ziyade çeperlerinde gerçekleşir"⁵³ diyerek bu duruma işaret etmiştir. Trotskiy ise *Sonuçlar ve Olasılıklar*'da Rusya'nın dünya sisteminin zayıf halkası olduğunu belirtmiştir. 20. yüzyılın deneyimi bu tespitleri bütünüyle doğrulamıştır. Ancak, sosyalizmin nihai zaferi için dünya devrimi belirli bir aşamada emperyalist ülkeleri de kapsamak zorundadır. Geri ülkelerdeki sosyalist devrimler, emperyalizmin bu ülkeleri sömürerek elde ettiği büyük kârları azaltıp işçi aristokrasinin varlık koşullarını sarsarak bu süreci kolaylaştırıcı etki yapabilirler. Sosyalist devrimin zafer kazandığı (eski) emperyalist ülkeler, en ufak bir ulusal bencillığe izin vermeksizin halihazırdaki tüm ekonomik ve kültürel kazanımlarını sosyalist devrimin gerçekleştiği geri ülkeler ile paylaşmak zorundadırlar. Bu tip bir uluslararası koordinasyonun kurulması, zengin ve yoksul ülkeler arasındaki gelişme farkının kapanmasını sağlayacak ve dolaşısıyla geri ülkelerin sosyalizme doğru ilerlemesine yardımcı olacaktır. Sosyalizmin inşası için bundan başka yol yoktur. Marx ve Engels bu gerçeğe işaret etmiştir:

53 Marx ve Engels, "Class Struggles in France", *Surveys from Exile*, Harmondsworth: Penguin içinde, s. 131; aktaran: Löwy, 1981, s. 17-18.

İşçiler, burjuvazi ile birlikte kendilerini de kurtarabileceklerine inanmanın yanı sıra, geri kalan burjuva ulusları varlıklarını sürdürürken Fransa'nın ulusal duvarları içinde proleter devrimini gerçekleştirebileceklerine inanıyorlardı. Ancak, Fransa'daki üretim ilişkileri Fransa'nın dış ticareti, onun dünya piyasasındaki konumu ve bu piyasanın yasaları tarafından belirlenirken ve bu durumun dünya piyasasının despotu olan İngiltere üzerinde yansımaları olacakken, Fransa Avrupa çapında bir devrimci savaş olmaksızın bu yasaları nasıl çiğneyebilirdi?⁵⁴

Proletarya devlet gücünü ele geçirinceye ve yalnızca bir tek ülkedeki değil, dünyanın tüm önde gelen ülkelerindeki proleterlerin birliğinin, bu ülkelerin proleterleri arasındaki rekabetin ortadan kalkmış olduğu ve hiç değilse belli başlı üretici güçlerin proleterlerin ellerinde toplanmış bulunduğu noktaya ulaşmıyca dek, devrimi sürekli kılmak bizim sorunumuz ve görevimizdir.⁵⁵

Dünya devriminin sosyalizmin inşasının tamamlanmasının ön koşulu olduğunu en fazla vurgulayan Marksist olan Trotskiy, Marx ve Engels'in yukarıdaki tespitini şöyle tamamlar:

Eğer İngiltere ve Hindistan'ı kapitalist iki tipin iki kutuplaşmış, zıt biçimi olarak alırsak, İngiliz ve Hint proletaryalarının enternasyonalizminin şartların, görevlerin ve yöntemlerin özdeşliğine değil, bu iki ülkenin bölünmez karşılıklı bağımlılıklarına dayandığını söylememiz gerekecektir [...] Ne Hindistan'da ne de İngiltere'de bağımsız bir sosyalist toplum kurulabilir. Her ikisi de, daha yüksek bir bütünün içine, parçalar olarak girmek zorunda kalacaklardır. Marksist enternasyonalizmin sarsılmaz temeli buna ve yalnız buna dayanmaktadır.⁵⁶

Trotskiy'in 1936'da yayımlanan *İhanete Uğrayan Devrim*'de isabetle öngördüğü gibi, dünya devriminin başarısızlığı kurulan işçi devletlerinin yozlaşmalarına ve kapitalizme geri dönmelerine neden olur:

Devrimin koyduğu politik ve hukuksal ilkeler, bir yandan geri bir ekonomi üzerinde olumlu etkide bulunurken, öte yandan geri kalmışlığın felç edici etkisini hissettiler. Sovyetler Birliği ne kadar uzun süre kapitalist kuşatma altında kalırsa, toplumsal dokularının yozlaşması da o ölçüde derinlere nüfuz edecektir. Belirsiz bir yalıtılmışlık süreci, ulusal bir komünizmin yerleşmesine değil, kaçınılmaz olarak kapitalist restorasyona götürecektir.⁵⁷

Trotskiy bu satırları yazdığı sırada dünyada Sovyetler Birliği dışında bir

54 a.g.e., s. 20-21.

55 Marx ve Engels, *The Revolutions of 1848*, s. 323-324, aktaran Löwy, 1981, s. 15.

56 Troçki, 1976, s. 36.

57 Lev Davidoviç Trotskiy, *İhanete Uğrayan Devrim*, kolektif çeviri, İstanbul: Alef Yayınevi, 2006, s. 408.

işçi devleti mevcut değildi. İkinci Dünya Savaşı'nın ertesinde önce Doğu Avrupa ve Çin'de, daha sonra Küba ve Vietnam'da işçi devletleri kuruldu. Ancak, kurulan bu işçi devletlerini yöneten bürokrasiler enternasyonalist temelde birleşip dünya devrimini ilerletmeye yönelmek yerine, Çin-Sovyet ve Çin-Vietnam çatışmalarında açıkça görüldüğü gibi, milliyetçi temelde birbirleriyle rekabete giriştiler. Dünya devriminin başarısızlığı, Çin'in Aralık 1978'den itibaren tedricen kapitalistleşmesine, Vietnam'ın 1980'lerde aynı yola girmesine ve nihayet, 1989-91 aralığında Doğu Avrupa ülkeleri ve Sovyetler Birliği'nde kapitalizmin restorasyonuna giden yolu açtı. Küba'daki kapitalist restorasyon da günümüzde hızlı biçimde ilerliyor.

Sonuç

Trotsky'ın formüle ettiği eşitsiz ve bileşik gelişme yasası, tarihsel materyalizme yapılmış en büyük katkılardan birisidir. Eşitsiz gelişme yasası, farklı toplumların tarih boyunca ekonomik ve kültürel bakımdan farklı biçimlerde ve tempolarda geliştiğini ortaya koyar. Kapitalizmin bir dünya sistemine dönüşmesinden sonra uluslar arasındaki gelişmişlik farkı giderek artmıştır. Zengin ve yoksul ülkeler arasındaki mesafenin yoksul ülkelerin eksik modernleşmesinin sonucu olduğunu ileri süren modernleşme kuramının aksine, eşitsiz gelişme yasası bunun dünya kapitalizminin kaçınılmaz bir sonucu olduğunu ve modernleşme hızının artırılmasıyla kapatılamayacağını saptar.

Bileşik gelişme yasası, her bir ülkenin aynı tarihsel aşamalardan geçmek zorunda olmadığını tespit eder. Tarihin düz çizgi gibi doğrusal biçimde değil, sıçramalı olarak ilerlediğini gösterir. İleri ve geri ekonomik ve politik yapıların birbirlerinden ödünç alıp naklettikleri unsurların bileşkesi temelinde geliştiklerini sergiler. Feodalizm aşamasının üzerinden atlayarak kapitalizme sıçrayan ABD, feodalizmden önce ortaya çıkan köleci emek örgütlenmesinden (ileri teknolojilerin kullanıldığı tarım sektöründe) uzun süre faydalanmıştır. Geri ülkelerin büyük bölümünde ise en son teknolojiyi kullanan fabrikalar ile geri teknikleri aşamamış geniş bir tarım sektörü ve kapitalizm öncesine ait politik ve toplumsal yapılar genellikle iç içe geçmiştir.

Pek az ülke Trotsky'ın "geriliğin imtiyazları" adını verdiği, en ileri teknolojileri hızla naklederek ileri ülkeleri yakalama olanağını değerlendirebilir. Pek çok ülke bir yandan geride kalmaya devam ederken diğer yandan ileri ve geri yapıların bileşkesinin yarattığı patlayıcı politik çelişkileri yaşar. Bu ülkelerde burjuvazinin ekonomik güçsüzlüğü, yabancı sermayeye bağımlılık ve kapitalizm öncesi yapıların gücü burjuvazinin klasik burjuva devrimi şablonuna uygun davranmasına engel olur. Geri kalmışlığın kamçısı altında

gerçekleştirilen hızlı sanayileşme atılımları, proletaryaya sayısal ağırlığını çok aşan bir politik ağırlık verirken, proletarya korkusu çelimsiz burjuvaziyi büyük toprak sahipleri ve eski rejimin diğer unsurları ile ittifaka zorlar. Toprak reformu talebini karşılayamayan burjuvazi, köylü kitleleri üzerinde hegemonya kuramaz. Köylülüğü müttefiki haline getirememesi proletarya ile mücadelesinde onu iyice güçsüzleştirir.

Trotsky, 1905 Devrimi'nden itibaren kaleme aldığı tüm yazılarında burjuva hegemonyasının zayıflığının işçi sınıfının önderliğinde bir işçi-köylü ittifakının kurulmasını ve iktidarı ele geçirerek demokratik devrim ile sosyalist devrimin görevlerini kesintisiz biçimde, birlikte yerine getirmesini, yani sürekli devrimi gündeme getireceğini sürekli vurgulamıştır. Sosyalist devrimin dünya kapitalizminin merkez ülkelerinden çok onun en zayıf halkasını oluşturan geri ülkelerde zafere ulaşmasının kuvvetle muhtemel olduğunu ileri sürmüştür. Bununla birlikte, bir dünya sistemi olan kapitalizmin tamamen aşılmasının ve sosyalizmin inşasının tamamlanmasının ön koşulunun dünya devrimi olduğunda ısrar etmiştir. Dünya devriminin gerçekleşmemesi halinde kurulan işçi devletlerinde kapitalizmin restorasyonunun gündeme geleceğini açıkça belirtmiştir. Sosyalist devrimin az sayıda (zengin veya yoksul) ülkede gerçekleşmesi sosyalizmin inşasını tamamlamaya yetmez. 20. yüzyılın deneyimi, Trotsky'ın sürekli devrim teorisini parlak biçimde doğrulamıştır. Rusya, Çin, Küba ve Vietnam gibi ülkelerde işçi-köylü ittifakı iktidarı ele geçirdikten sonra demokratik ve sosyalist görevleri birleştirerek yerine getirmeye girişmiştir. Ancak, Stalinist bürokrasinin dünya komünist hareketine ve söz konusu ülkelerde iktidara hâkim olması nedeniyle sürekli devrim dünya çapında fazla ilerleyememiştir. Dahası, bürokratik işçi devletleri milliyetçi temelde birbirleriyle kıyasıya rekabete girişmiştir. Dünya devriminin yenilgisi, bürokratik işçi devletlerinin bir bölümünde 1980'lerin başından itibaren, diğerlerinde ise 1989-91 aralığında kapitalizmin restorasyonuna neden olmuştur. Geçen yüzyılın deneyiminden gerekli dersleri çıkararak dünya devrimini 21. yüzyılda zafere ulaştırmak komünistlerin görevidir.